

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University

ПІВДЕННИЙ АРХІВ
SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXIII

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету» (протокол від 30.08.2021 р. № 2)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, професор Інституту історії Академії поморської в Слупську, Польща.

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій Університету Седертерна (Стокгольм), Швеція.

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XXXIII. – Херсон : ХДУ, 2021. – 42 с. © ХДУ, 2021

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol No 2, 30.08.2021)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine.

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland.

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate of the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden.

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University.

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University.

Robak Ihor Yuriiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XXXIII. – Kherson : Kherson State University, 2021. – 42 p. © KSU, 2021

ЗМІСТ

Безлуцька О. П. БОРИС КОСТЯНТИНОВИЧ ФОРТУНАТОВ (1886–1940?): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ.....	5
Бойков О. Ю. ОБРАЗ ВІЙСЬКОВОГО В РАДЯНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ПЕРІОДИЦІ КІНЦЯ 30-Х РР. ХХ СТ.....	10
Водотика С. Г., Робак І. Ю. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ДІАЛОЗІ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ. ДУМКИ З ПРИВОДУ НОВИХ ПІДХОДІВ ТУРЕЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	15
Водотика Т. С. КУЛЬТУРА ПІДПРИЄМНИЦТВА: ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ В КОНТЕКСТІ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	21
Кузовова Н. М. ПОКАРАННЯ ДЛЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ: ДОЛЯ НІМЕЦЬКИХ ЖІНОК УКРАЇНИ.....	26
Михайленко Г. М. ЕКОНОМІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ЯК СКЛАДОВА ПУБЛІЦИСТИЧНИХ НАРИСІВ О. ЛОТОЦЬКОГО.....	31
Щур Ю. І. ВЧИТЕЛЬ-НАЦІОНАЛІСТ: ЮЛІАН ВОЙТОВИЧ У ХЕРСОНІ (1941–1942 РОКИ)	36

CONTENTS

Bezlutka O. P. BORIS KOSTIANTINOVICH FORTUNATOV (1886–1940?): BIOGRAPHY PAGES	5
Boikov O. Yu. THE IMAGE OF THE MILITARY HUMAN IN THE SOVIET MILITARY PERIODICS OF THE END OF THE END 30'S XX CENTURY.....	10
Vodotyka S. H., Robak I. Yu. THE OTTOMAN EMPIRE IN THE INTERCIVILIZATION DIALOGUE IN SOUTHERN UKRAINE. THOUGHTS ON THE NEW APPROACHES TO TURKISH HISTORIOGRAPHY	15
Vodotyka T. S. ENTREPRENEURIAL CULTURE: TO THE PROBLEM OF DEFINITION OF THE CONCEPT IN THE CONTEXT OF URBANIZATION PROCESSES OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY	21
Kuzovova N. M. PUNISHMENT FOR VOLKSDEICHE: THE FATE OF GERMAN WOMEN OF UKRAINE	26
Mykhailenko H. M. ECONOMIC PROBLEMS AS A COMPONENT OF A. LOTOTSKY'S JOURNALISTIC ESSAYS	31
Shchur Yu. I. THE NATIONALIST TEACHER: YULIAN WOJTOWYCH IN KHERSON (1941–1942).....	36

УДК 94 (47)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-33-1>

БОРИС КОСТЯНТИНОВИЧ ФОРТУНАТОВ (1886–1940?): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Безлуцька Олена Петрівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Херсонської державної морської академії
bezlutska@ukr.net
orcid.org/0000-0002-0257-2163*

Мета роботи. Стаття присвячена висвітленню основних віх життя та діяльності видатного вченого-зоолога, селекціонера, еколога, захисника природи, військового і політичного діяча, письменника-фантаста – Бориса Костянтиновича Фортунатова (1886 – 1940?).

Результати та наукова новизна дослідження. На основі архівних та літературних джерел розглянуто роки навчання Б. Фортунатова та його участі партії соціалістів-революціонерів. Показано його роль в революційних подіях 1905 та 1917 рр., Першій світовій та Громадянській війнах. Звернено увагу, що першу наукову публікацію 25-річний Фортунатов присвятив синтезу хліба. З'ясовано, що з 1920 р., після прибуття до колишнього маєтку Ф. Фальц-Фейна – Асканія-Нова – відбулися кардинальні зміни у житті Б. Фортунатова. З цього часу і до останніх днів його життя було пов'язане з охороною природи. Саме завдяки ентузіазму та наполегливості вченого заповідник Асканія-Нова було врятовано від пограбувань та розорення. Очолюючи спочатку наукову частину заповідника, а потім будучи завідувачем зоопарку Б. Фортунатов проводив дослідження з відродження популяції зубра та тура; боровся з браконьєрами; вивчав походження асканійських фазанів; добивався збереження асканійських степів від розорення. Зазначено, що у різні роки він очолював заповідники: Асканія-Нова, Кримський, Приморські, Кавказький; працював у Московському зоопарку, і, навіть, займався проектуванням нового зоопарку у цьому місті. Вказано, що перебуваючи на спецпоселенні він продовжив займатися науковою діяльністю. Очолюючи науково-дослідну станцію з тваринництва вчений проводив спостереження за фауною і флорою Сариркі; досліджував пустельні степи Центрального Казахстану; організував вівчарні з метою виведення курдючної вівці; займався покращенням порід великої рогатої худоби; розробив методику та програму створення нових порід великої рогатої худоби; обґрунтував необхідність створення Каркалінського державного парку природи.

Ключові слова: Фортунатов, охорона природи, Асканія-Нова, заповідники, гібридизація тварин.

BORIS KOSTIANTINOVICH FORTUNATOV (1886–1940?): BIOGRAPHY PAGES

Bezlutska Olena Petrivna,
*PhD in History, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Humanities,
Kherson State Maritime Academy
bezlutska@ukr.net
orcid.org/0000-0002-0257-2163*

The purpose of the article. The article is devoted to the coverage of the main milestones in the life and work of a prominent zoologist, breeder, ecologist, conservationist, military and political figure, science fiction writer – Boris Konstantinovich Fortunatov (1886–1940?).

Results and scientific novelty of the research. On the basis of archival and literary sources, the years of B. Fortunatov's studies and his participation in the Socialist-Revolutionary Party (SR) are considered. His role in the revolutionary events of 1905 and 1917, the First World War and the Civil War is analyzed. It is noted that the first scientific publication of the 25-year-old Fortunatov was devoted to the synthesis of bread. It was found that in 1920, after arriving at the former estate of F. Falz-Fein – Askania-Nova – there were radical changes in the life of B. Fortunatov. From that time until the last days of his life he dealt with environmental protection issues. Thanks to his enthusiasm and persistence that the Askania-Nova Reserve was saved from looting and ruin. Heading first the scientific part of the reserve, and then as the head of the zoo B. Fortunatov conducted research on the revival of the bison population and aurochs; fought robbers; studied the origin of Askanian pheasants; saved the Askanian steppes from ruin. It is noted that in different years he headed the following reserves: Askania-Nova, Crimean, Primorsky, Caucasian; worked at the Moscow Zoo, and even designed a new zoo in this city. It is stated that at the territory of the special settlement he continued his scientific activities. Heading a research station for animal husbandry, the scientist observed the fauna and flora of Saryrki; explored the desert steppes of Central Kazakhstan; organized sheep farms in order to breed fat-tailed sheep; engaged in the improvement of cattle breeds; developed a method and program for new breeds of cattle; justified the need to create the Karkalinsky State Nature Park.

Key words: Fortunatov, environmental protection, Askania-Nova, reserves, animal hybridization.

Вступ. Охорона природи, а також вплив діяльності людини на навколишнє природне середовище є на сьогодні досить актуальними. У березні цього року в заповіднику Асканія-Нова загинули сотні птахів: сірі журавлі, червонокнижні качки огари, крижні, орлани, яструби, граки, галки та ін. І все

це через порушення правил боротьби з гризунами і використання місцевими фермерами агрохімічних препаратів на основі брофідакуму. Тож досить корисним є звернення до історії охорони природи на Півдні України. На особливу увагу заслуговують діячі, що зробили вагомий внесок у становлення

та розвиток заповідної справи й забуті через переслідування та арешти у радянські часи. Серед них чільне місце займає постать Бориса Костянтиновича Фортунатова (1886 – 1940?) – видатного вченого-зоолога, селекціонера, еколога, захисника природи, військового і політичного діяча, письменника-фантаста. В сучасній історіографії і біографістиці відсутнє комплексне дослідження його життя та наукової діяльності. Відносно висвітлено є лише політична та військова діяльність Б. Фортунатова. Що ж стосується наукових поглядів ученого та його внеску в охорону природи, то згадки про нього знаходимо в працях дослідників, що безпосередньо займалися вивченням тієї чи іншої галузі науки.

Мета роботи. За результатами вивчення різного роду джерел реконструювати життєвий шлях Бориса Костянтиновича Фортунатова для створення більш повного образу його як захисника заповідника Асканія-Нова та одного із організаторів природоохоронного руху на Півдні України.

Виклад основного матеріалу. Б. Фортунатов народився 24 січня 1886 р. в Смоленську в родині судового чиновника, статського радника. Початкову освіту отримав у гімназіях м. Смоленськ та м. Елець. Продовжив здобувати освіту в Першій Московській гімназії. Під час навчання у гімназії 16-річний Фортунатов вступив до партії соціалістів-революціонерів (есерів). Після завершення гімназії у 1904 р. вступив до Московського державного університету на природниче відділення фізико-математичного факультету. Через активну участь у революційних подіях 1905 р., Грудневого повстанні та організацію залізничного страйку Б. Фортунатова п'ять разів заарештовували. 1905 р. його було заслано до с. Поджигородово Клінського повіту Московської губернії, у 1907 р. заслання до Тобольської губернії замінено на виїзд за кордон де Б. Фортунатов вивчав хімію (Комуч, 2020). 1909 р. він повертається з-за кордону та продовжує університетську освіту. 1911 р. виходить друком його перша стаття «На пути к синтезу хлеба» у журналі «Современный мир» (Фортунатов, 1911). Закінчивши у 1912 р. МДУ, Б. Фортунатов вступає на навчання до Московського вищого технічного училища та встигає завершити три курси. У 1915 р. Б. Фортунатов добровільно йде на фронт простим солдатом. У роки Першої світової війни приймає активну участь у подіях Лютневої революції; був членом Петроградського комітету партії соціалістів-революціонерів та делегатом III з'їзду згаданої партії; підтримував змову есерів з ліквідації Троцького та Леніна (Вестник Комитета, 1918).

Переїхавши до Самари Б. Фортунатов обирається депутатом Всеросійських Установчих зборів від партії есерів та Ради селянських депутатів від Самарської губернії. Разом з В. Вольським, І. Брушвітом, П. Клімушкіним та І. Нестеровим був засновником Комітету членів Установчих зборів (КОМУЧ). До листопада 1919 року був начальником загону Південної армії, а згодом Уральської армії (Леонтьев, 2018). У лютому 2020 року загинув Б. Фортунатова майже повністю загинув підіймаючись на плоскогір'я Мангишлак та переходячи через нього. Ті ж, хто залишився та дістався Північного Кавказу приєдналися

до білої армії. Однак, Б. Фортунатов прийняв досить неочікуване рішення – перейшов на бік більшовиків і приєднався до армії Семена Будьонного, з військами останнього восени 1920 року опинився на Херсонщині (Попов, 2018: 112–113). З цього часу починається новий етап у житті Б. Фортунатова.

У жовтні 1920 року Б. Фортунатов уперше потрапив до Асканія-Нова. Колишній маєток Ф. Фальц-Фейна він застав спустошеним та розореним, однак повністю не знищеним. На думку Б. Фортунатова Асканія-Нова збереглася завдяки відданості співробітників зоопарку своїй справі та їх любові до тварин (Фортунатов, 1924: 64). Вражений від побаченого Б. Фортунатов домігся, щоб саме його лишили охороняти Асканію.

Слід зазначити, що ще 1 квітня 1919 р. голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Раковський підписав декрет про оголошення колишнього маєтку Ф. Фальц-Фейна народним заповідним парком. Однак місцеве населення та численні військові угруповання, що проходили через аксанійські степи у роки Громадянської війни не поспішали дотримуватися Декрету.

Намагаючись врятувати заповідник Б. Фортунатов разом із головою адміністрації Асканії Бучушканом на початку лютого 1921 р. їде до Наркомзему землеробства Д. Мануїльського з доповіддю про стан справ у колишньому маєтку Ф. Фальц-Фейна. Результатом поїздки стало видання 8 лютого 1921 р. декрету Раднаркому України згідно з яким «маєток «Асканія-Нова» у Дніпровському повіті, що належав Фальц-Фейну та прилеглий до нього маєток Доренбург оголошувалися державним степовим заповідником Української Соціалістичної Радянської Республіки» (Фортунатов, 1921–1922: 64–65). У свою чергу Б. Фортунатова призначили завідувати науковою частиною заповідника.

Борису Костянтиновичу вдалося налагодити роботу Асканія-Нова. Для проведення наукових досліджень він запрошував видатних вчених того часу, зокрема: орнітологів Н. Дергунова, В. Тимофеева, В. Гребенщикова, В. Романова, А. Крилова та Т. Верьовкіна; ботаніків Й. Пачоського, С. Дзевановського; біологів М. Завадовського, Л. Бляхера; зоолога О. Браунера та ін. Залучалися до наукової роботи і співробітники зоопарку Г. Рібергер, К. Сіянка та С. Снегіревський (Фортунатов, 1921–1922: 70). Сам Б. Фортунатов займався упорядкуванням матеріалів до гібридизації зубробізонів (Фортунатов, 1931) та вивчав походження асканійських фазанів.

У 1923–1924 рр. Б. Фортунатов працював у Московському зоопарку. Не зважаючи на те, що вже не працював в Асканії. Він продовжував слідкувати за долею заповідника. Так, у 1923 році Б. Фортунатов виступає проти перетворення аксанійського заповідника в гадгосп. Звертаючи увагу на те, що: «радгоспів багато, а такий зоопарк, як Асканія, – один на всій земній кулі» (Кожевников, Кулагин, Завадовский, Фортунатов, 1924: 204). Разом із головою товариства акліматизації професором Г. Кожевниковим, головою вченої ради охорони пам'ятників природи професором Н. Кулагіним та директором Московського зоологічного саду професором М. Завадовським він

звертався до Наркомзему України та центральних органів СРСР, з проханням не допустити загибелі «дорогоцінного надбання республіки» (Кожевников, Кулагин, Завадовский, Фортунатов, 1924: 205).

Весною 1925 р. він знову повертається до Асканії Нова й до 1928 р. обіймає посаду завідувача зоопарком та певний час був виконуючим обов'язків завідувача науковою частиною. В Асканії Нова крім природоохоронної діяльності та відновлення у заповідному степу степового орла, стрепета, байбака, Б. Фортунатов проводив експерименти зі схрещування, завдяки яким вдалося відродити практично зниклого за часів Першої світової війни зубра.

1 лютого 1929 р. Б. Фортунатов виграв конкурс на заміщення посади директора Кримського заповідника (Научная хроника Крыма, 1928: 174–175). Цього ж року він зарекомендував себе ще й як письменник-фантаст. Під псевдонімом Борис Туров вчений публікує науково-фантастичний роман «Остров гориллоидов» (Фортунатов, 1929). У своїй праці, що вперше була надрукована в журналі «Всемирный следопыт» Б. Фортунатов першим розробив ідею створення армії з «олюднених» мавп, що досить часто потім використовувалася і використовується до сьогодні. Крім того, з його під пера вийшли друком дві ілюстровані книги для дітей: «Последний тур» (Фортунатов, 1929) і «Как жуки в футбол играют» (Фортунатов, 1928).

Орієнтовно з 1929 по 1931 рр. він займав посаду директора Надморських заповідників (Василюк, 2016: 23). Став членом-кореспондентом Українського комітету охорони пам'яток природи. Був активним організатором та постійним учасником різних природоохоронних з'їздів та конференцій. Згодом вченого запросили очолити Кавказький заповідник.

У червні 1932 р. Б. Фортунатов очолює роботу з проектування нового Московського зоопарку в Останкіно. 25 січня 1933 р. як делегат від Московського зоопарку прийняв участь у Першій Всесоюзній нараді з охорони природи, що відбувалася у Москві. Вчений звернув увагу присутніх на те, що через надмірну експлуатацію природних багатств, знищується природне середовище існування більшості фауни Європейської частини СРСР, зменшується кількість кормів, скорочуються стада диких тварин. Крім того, він виступив проти гібридизації тварин в дикій природі.

У серпні 1933 р. Б. Фортунатов стає членом новоствореного Комітету по заповідниках при Президії ВЦВК. Однак, членом Комітету йому довелося пробути лише декілька тижнів. Цього ж року Б. Фортунатов, як і багатьох інших колишніх есерів було заарештовано. Звинувачували його в активній участі в контрреволюційній організації нібито створеній В. Станчинським у 1931 р., що ставила собі за мету повалення радянської влади. Крім того, на думку слідчих, Б. Фортунатов приймав участь у реалізації шкідливих планів гібридизації тварин, наслідком чого стала розтрата державних коштів та загибель цінних екземплярів тварин; сприяв створенню умов для розповсюдження захворювань серед цінних стад тварин асканійського заповідника; проводив підривною діяльністю спрямовану на відрив наукової роботи від обслуговування потреб сільського

господарства. Під натиском слідчих органів Б. Фортунатов визнав свою провину (Архів СБ України, дело № 208744).

24 лютого 1934 р. постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР Б. Фортунатова було присуджено до 10 років виправно-трудових таборів. Свій термін учений відбував у КарЛагу під Карагандою. Знаходячись у таборі Б. Фортунатов підготував проект створення Каркаралінського державного заповідника і, навіть, з дозволу керівництва КарЛагу розіслав копії цього документу в різні інстанції. Слід зазначити, що Каркаралінський національний парк було створено лише 1 грудня 1998 р. Знадобився Б. Фортунатову і його досвід роботи в заповідній Асканії. Певний час він очолював науково-дослідну станцію з тваринництва. Вчений проводив спостереження за фауною і флорою Сарирки; проводив дослідження з освоєння пустельних степів Центрального Казахстану; організував вівчарні для виведення курдючної вівці великої ваги з тонкою та напівтонкою вовною; займався покращенням порід великої рогатої худоби. Так, у 1935 р. розробив «Методику створення нових порід великої рогатої худоби» (Попов, 2018: 122–123).

29 травня 1936 р. вченого було звільнено. Однак, зоолог залишився проживати на спецпоселенні (Архіви України, 2006: 217–229). 18 квітня 1938 р. на Науковій раді науково-дослідної станції з тваринництва Б. Фортунатов ознайомив присутніх із розробленим ним «Положенням про відділ тваринництва», а також представив на розсуд колег розширену та оновлену «Програму зі створення нової породи великої рогатої худоби». Всі розробки вченого отримали схвальні відгуки від московських фахівців ГУЛАГу. Цього ж року тваринники науково-дослідної станції демонстрували свої досягнення на 4-й Карагандинській обласній сільськогосподарській та садово-городницькій виставці. Відомо, що 22 квітня 1939 р. Б. Фортунатов знову виступив із доповіддю на Науковій раді щодо створення нової високо продуктивної породи великої рогатої худоби. Наукові ідеї та дослідження Б. Фортунатова не були даремними. У 1950 р. вчені, що вивели казахську білоголову породу великої рогатої худоби м'ясного напрямку отримали Державну премію Казахської РСР, а у 1951 р. – Державну премію СРСР (Попов, 2018: 122–123).

Нажаль Б. Фортунатов не дожив до цієї події, а ім'я його з переліку творців нової породи було вилучено. Помер він, за свідченнями старшого зоотехніка експериментальної бази науково-дослідної станції з тваринництва Абрама Яковича Берга, у Долинській лікарні у 1940 р. заразившись бруцельозом, що дав ускладнення на головний мозок (Берг, 1989). Однак, точна дата смерті вченого не відома й досі. У різних джерелах знаходимо різні дати 1935 р., 1936 р., після 1936 р., 1940 р. і, навіть, 1943 р. (Попов, 2018: 123).

Достеменно відомо, що рішенням судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР від 2 листопада 1957 р. Бориса Костянтиновича Фортунатова було реабілітовано.

Результати дослідження. Отже, Борис Костянтинович Фортунатов був непересічною людиною свого часу. Він пройшов тернистий шлях від члена партії есерів, військового і політичного діяча до

авторитетного вченого-зоолога. Завдяки його чіткій позиції та активній діяльності вдалося зберегти та відродити унікальний заповідник Асканія-Нова. Б. Фортунатов він був одним із авторів ідеї створення Надморських та Піщаних заповідників, а також Каркаралінського національного парку. За своє життя йому довелося очолювати чотири заповідники: Асканія-Нова, Кримський, Приморські та Кавказький. Він був першим вітчизняним ученим, що зайнявся селекцією зубра та тура. Б. Фортунатов є автором, співавтором та редактором значної кількості природоохоронних

статей та книг; його перу належить науково-фантастичний роман та оповідання для дітей. Сам учений, характеризуючи свою діяльність, виділяв три напрямки: перший – робота з відродження Асканія-Нова, другий – боротьба за охорону природи України і третій – розробка теорії генетичного синтезу.

Слід зазначити, що в нинішній українській історіографії відсутні роботи присвячені життю та науковій діяльності Б. Фортунатова, що і становить науковий інтерес і повинно стати предметом наступного дослідження.

Література:

1. Архив СБ Украины, дело № 208744, т. 3.
2. Берг А. Остров в степи. Заметки заключенного № 119715. *Индустриальная Караганда*. 27.04.1989.
3. Боевой восемнадцатый. Сборник документов и воспоминаний / под ред. Я. В. Леонтьева. М. : Русская книга, 2018. 592 с.
4. Василюк А. В. Надморские и песчаные заповедники. *Астраханский вестник экологического образования*. № 1 (35). 2016. С. 15–27.
5. Кожевников Г. А., Кулагин Н. М., Завадовский М. М., Фортунатов Б. К. К судьбам Аскания-Нова. *Природа и охота на Украине*. 1924. №1–2. С. 203–205.
6. Комуч. URL : <https://honzales.livejournal.com/286196.html>
7. Научная хроника Крыма. *Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы*. 1928. Т. X. С. 174–175.
8. Попов Ю. Г. Сарыарка их помнит имена. Караганды : РИО «Болашак-Баспа», 2018. 236 с.
9. Приказ Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания № 251 о производстве Б. К. Фортунатова в прапорщики кавалерии. 24 августа 1918 г. *Вестник Комитета*. 1918. 25 августа. № 40.
10. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів. *Архіви України*. 2006. №1–6. С. 217–229.
11. Фортунатов Б. К. Итоги десятилетия по восстановлению зубра. *Природа и социалистическое хозяйство*. 1931. № 6–8. С. 128–133.
12. Фортунатов Б. Последний тур. *Всемирный следопыт*. 1929. № 11.
13. Фортунатов Б. К. Два года жизни «Аскании-Нова» (1921–1922). *Аскания-Нова. Степной заповедник Украины*. Сборник статей под ред. проф. М. М. Завадовского и Б. К. Фортунатова. М. : ГИЗ, 1924. С. 61–80.
14. Фортунатов Б. К. Как жуки в футбол играют. М.-Л. : ГИЗ, 1928. 23 с.
15. Фортунатов Б. К. На пути к синтезу хлеба. *Современный мир*. 1911. № 7. С. 298–322.
16. Фортунатов Б.К. (Под псевдонимом Б. Туров). Остров гориллоидов. *Всемирный следопыт*. 1929. № 4–8.

References:

1. Arhiv SB Ukrainy [Archive SB of Ukraine]. No. 208744, t. 3. [in Russian].
2. Berg, A. (1989). Ostrov v stepi. Zаметki zaklyuchennogo № 119715 [Island in the steppe. Prisoner's Notes No. 119715]. *Industrialnaya Karaganda*, 27.04.1989. [in Russian].
3. Leontev, Ya. V. (ed.) (2018). Boevoy vosemnadcatyj. Sbornik dokumentov i vospominanij [Combat eighteenth. Collection of documents and memoirs]. M. : Russkaya kniga, 592 p. [in Russian].
4. Vasilyuk, A. V. (2016). Nadmorskie i peschanye zapovedniki [Supra and sand reserves]. *Astrahanskij vestnik ekologicheskogo obrazovaniya*, No. 1 (35), pp. 15–27. [in Russian].
5. Kozhevnikov, G. A., Kulagin, N. M., Zavadovskij, M. M., Fortunatov, B. K. (1924). K sudbam Askaniya-Nova [To the fate of Askania-Nova]. *Природа і охота на Україні*. No. 1–2. pp. 203–205. [in Russian].
6. (2020). Komuch [Komuch]. Retrieved from : <https://honzales.livejournal.com/286196.html> [in Russian].
7. (1928). Nauchnaya hronika Kryma [Scientific chronicle of Crimea]. *Zapiski Krymskogo obshestva estestvoispytatelej i lyubitelej prirody*, Vol. X, pp. 174–175. [in Russian].
8. Popov, Yu. G. (2018). Saryarka ih pomnit imena [Saryarka remembers their names]. Karagandy : RIO «Bolashak-Baspa», 236 p. [in Russian].
9. (1918). Prikaz Komiteta chlenov Vserossijskogo Uchreditelnogo sobraniya № 251 o proizvodstve B. K. Fortunatova v praporshiki kavalerii. 24 avgusta 1918 g. [Order of the Committee of Members of the All-Russian Constituent Assembly No. 251 on the promotion of BK Fortunatov to the ensign of the cavalry. August 24, 1918]. *Vestnik Komiteta*, 25 avgusta, No. 40. [in Russian].
10. (2006). Rozvitok prirodohoronnih idej u period diyalnosti ukrayinskih nacionalnih uryadiv [Development of nature conservation ideas in the period of activity of the Ukrainian national districts]. *Arhivi Ukraini*, No. 1–6, pp. 217–229. [in Russian].
11. Foptunatov, B. K. (1931). Itogi desyatiletija po vosstanovleniyu zubpa [Results of a decade of bison restoration]. *Pripoda i socialisticheskoe hozyajstvo*, No. 6–8, pp. 128–133. [in Russian].
12. Fortunatov, B. (1929). Poslednij tur [Last round]. *Vsemirnyj sledopyt*, No. 11. [in Russian].

13. Fortunatov, B. K. (1924). Dva goda zhizni Askanii-Nova» (1921–1922) [Two years of the life of "Askania-Nova"]. *Askaniya-Nova. Stepnoj zapovednik Ukrainy. Sbornik statej pod red. prof. M. M. Zavadovskogo i B. K. Fortunatova*. M. : GIZ, pp. 61–80. [in Russian].
14. Fortunatov, B. K. (1928). Kak zhuki v futbol igrayut [How beetles play football]. M.-L. : GIZ, 23 p. [in Russian].
15. Fortunatov, B. K. (1911). Na puti k sintezu hleba. [On the way to the synthesis of bread]. *Sovremennyj mir*, No. 7, pp. 298–322. [in Russian].
16. Fortunatov, B.K. (Pod psevdonomom B. Turov). (1929). Ostrov gorilloidov [Gorilloid island]. *Vsemirnyj sledopyt*, No. 4–8. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.06.2021
The article was received 12 June 2021

ОБРАЗ ВІЙСЬКОВОГО В РАДЯНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ПЕРІОДИЦІ КІНЦЯ 30-Х РР. XX СТ.

Бойков Олег Юрійович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
boykoff-oleg@ukr.net
orcid.org/0000-0001-8528-7554

Мета роботи. У статті розглядається процес формування образу військового у період розгортання військової експансії СРСР в кінці 1930-х рр. за матеріалами окремих видань радянської військової періодики цього часу.

Військовий друк означеного періоду вирізняється багатоманітністю видань різного характеру: від звичайних армійських газет до політичних видань для командного та військово-політичного складу РСЧА і ВМФ СРСР. Усі видання мали схожу структуру та наповненість, тож джерельною базою виступають матеріали, розміщені в газеті «Красная Звезда» та періодичному виданні «Пропагандист и агитатор РККА», що містять значний і цікавий матеріал стосовно всіх аспектів формування соціального і політичного образу радянського солдата у означений період.

Результати та наукова новизна дослідження. З'ясовано, що процес формування образу військового, добре відображений в радянській військово-політичній періодиці на початку військової експансії СРСР мав наступні риси.

Цей суспільний образ формувався, виходячи з потреб тогочасної зовнішньої та внутрішньої політики радянської держави і відображав усі претензії радянської системи на світове панування. Завданням військової преси було змалювання успіхів у створенні образу особливого, відмінного від західної моделі солдата. Продовжується тенденція героїзації бійця революційної армії, акцентується увага на зв'язку поколінь, здійснюється порівняння з героями минулого, навіть з билинними богатырями. Це вказує на спроби доведення законності претензій на всю військову історичну спадщину, на всі ті території, які були колись завойовані російською армією (всупереч самої більшовицької позиції про несправедливий і загарбливий характер війн, що вела колись російська царська армія).

Вибудовувався образ бездоганного бійця з чітким усвідомленням своєї історичної місії визволителя, переможця, оскільки війни, в яку вступав СРСР в 1939 року апіорі визначалися законними, справедливими з точки зору більшовицького догмату про війни справедливі і несправедливі.

Слід враховувати тогочасні суспільні вимоги до образу військового в радянській свідомості як пересічного громадянина, так і самого військовика, які, в свою чергу, формувалися під значним впливом пропаганди, що мало важливе значення як для самої Червоної армії, так і для суспільства. Загальний суспільний образ непереможної армії, бездоганного бійця Червоної армії поступово посилювався, певним чином об'єднував в єдине ціле образи вождів партії та країни з образом звичайного солдата, що стало частиною міфологізації радянської реальності.

Усі вищезазначені положення дають можливість зауважити, що військово-політичний друк кінця 1930-х рр., в умовах розгортання військових конфліктів, хоч і доволі стандартизований, на той час успішно виконував свою роль у процесі побудови стійкого суспільного образу радянського військового. Уже в цей час спостерігається певна еволюція образу військового. Суспільний образ бійця революційної Червоної армії трансформується в образ воїна-визволителя, захисника миру в усьому світі. У цьому чітко спостерігається традиційне для імперії усвідомлення своєї месіанської ролі в світі, на основі якого і вибудовувалася новий за формою, але старий за сутністю суспільний образ військового.

Ключові слова: військовий друк СРСР, соціальний образ військового, Червона армія.

THE IMAGE OF THE MILITARY HUMAN IN THE SOVIET MILITARY PERIODICS OF THE END OF THE END 30'S XX CENTURY

Boikov Oleh Yuriiiovych,
PhD in History, Senior Lecturer at the Department
of History, Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
boykoff-oleg@ukr.net
orcid.org/0000-0001-8528-7554

Purpose. The article considers the process of forming the image of the military human during the military expansion of the USSR in the late 1930's on the basis of materials of individual publications of Soviet military periodicals of that time.

The military press of this period is characterized by a variety of publications: from ordinary army newspapers to political publications for the command and military-political staff of the Red Army and the USSR Navy. All publications had a similar structure and content, so the source base is the materials published in the newspaper "Krasnaya Zvezda" and the periodical "Propagandist and agitator of the Red Army", which contain significant and interesting material on all aspects of social and political image of the Soviet soldier in this period.

Results and scientific novelty of the study. It was found that the process of forming the image of the military, well reflected in the Soviet military-political periodicals at the beginning of the Soviet military expansion had the following features. The social image was formed on the basis of the needs of the then foreign and domestic policy of the Soviet state and reflected all the claims of the Soviet

system to world domination. The task of the military press was to depict the successes in creating the image of a special, different from the Western model of the soldier. The tendency to glorify a soldier of the revolutionary army continues, attention is focused on the connection of generations, comparisons are made with the heroes of the past, even with epic heroes. This points to attempts to prove the legitimacy of claims to the entire military historical heritage, to all those territories that were once conquered by the Russian army (contrary to the very Bolshevik position on the unjust and aggressive nature of the wars once waged by the Russian tsarist army). The image of an impeccable soldier with a clear understanding of his historical mission as a liberator, a victor, because the wars in which the USSR entered in 1939 were a priori defined as legitimate, just from the point of view of the Bolshevik dogma of war just and unjust. The image of the military human in the Soviet consciousness of both the average citizen and the soldier himself, which, in turn, were formed under the significant influence of propaganda, which was important for both the Red Army and society. The general social image of the invincible army, the impeccable fighter of the Red Army, gradually intensified, in a way uniting the images of the leaders of the party and the country with the image of an ordinary soldier, which became part of the mythologizing Soviet reality.

All the above provisions make it possible to note that the military-political press of the end 1930's, in the context of military conflicts, although quite standardized, at that time successfully fulfilled its role in building a stable social image of the Soviet military. Already at this time there is a certain evolution of the image military human. The public image of a soldier of the revolutionary Red Army is transformed into the image of a liberating soldier, a defender of peace throughout the world. This clearly shows the traditional for the empire awareness of its messianic role in the world, on the basis of which was built a new form, but essentially old social image of the military human.

Key words: military press of the USSR, social image of the military human, Red Army.

Вступ. Ідея ностальгування за могутністю колишнього Союзу, вельми популярна зараз як серед цивільного населення країн Північно-Східної Європи, так і в середовищі військових, значною мірою полегшила легітимізацію процесу розширення культурної, економічної і військової експансії колишньої метрополії. Створення в 90-х рр. XX ст. перших своєрідних буферних зон у вигляді фейкових самопроголошених республік для захисту від загрозливих зовнішніх впливів, ведення гібридних війн не лише не викликало негативної реакції у більшості у пострадянського суспільстві, але й сприймалося подекуди як цілком природний і навіть необхідний політичний крок. Подібна ситуація має наслідком загострення нового конфлікту із західними демократіями, дуже вигідного у даному випадку, для певних політичних та військових кіл, у діях яких проявлялася відмінність від західних традицій щодо розуміння межі та рівня відповідальності держави, її еліти перед суспільством та конкретною людиною за здійснювану владу. Вираженням такої відмінності є, серед іншого, вибудовані поколіннями соціальні образи, що презентують політичний, соціокультурний та психологічний контекст розвитку суспільства, але у першу чергу, вказують на ступінь взаємовідносин населення з владними структурами. Одним з подібних, досить добре представлених, з точки зору формування суспільної абстракції, залишається образ військового.

Яскравим прикладом системи культивування образу військового стала радянська мілітарна пропаганда 30-х рр. XX ст., спрямована впливати не лише на пересічне цивільне населення, а перш за все, на власні збройні сили для перетворення їх також на ідеологічний чинник будь-якої експансії. Одним з найважливіших способів поширення пропаганди була, безумовно, військово-політична періодика, яка зіграла врешті неоднозначну для Червоної армії роль на початку другої світової війни.

У вітчизняній науковій літературі доволі слабо відображено питання еволюції образу військового як соціального образу у військовому друці в період ескалації конфлікту в Європі в 1939 році. Переважно в російських виданнях розглядається історія преси, зокрема у довоєнний час та під періоду радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Між тим, аналіз радянської військової періодики означеного періоду дозволяє прослідкувати як соціальний образ бійця Червоної армії набував якісно нових рис.

Тож у даній статті метою є розгляд процесу формування образу військового на основі матеріалів окремих видань радянської військової періодики у період розгортання військової експансії СРСР в кінці 1930-х рр.

Військовий друк означеного періоду вирізняється багатоманітністю видань різного характеру: від звичайних армійських газет до політичних видань для командного та військово-політичного складу РСЧА і ВМФ СРСР. Серед провідних слід назвати газети «Красная Звезда», «Красный флот», «На страже» тощо. Серед військово-політичних видань треба виділити «Пропагандист и агитатор РККА». Усі означені видання мали схожу структуру та наповненість, тож джерельною базою виступають матеріали, розміщені в газеті «Красная Звезда» та періодичному виданні «Пропагандист и агитатор РККА», що містить значний матеріал стосовно всіх аспектів формування соціального і політичного образу радянського солдата у цей період.

Пересічне населення завжди ототожнювало образ військовика з необхідною системою суспільного захисту, з державою як обов'язковим гарантом забезпечення та захисту громадян. Водночас, формування образу людини у військовій формі як позитивного прикладу для наслідування стало невід'ємною рисою політичної пропаганди Радянського Союзу. Для останньої цей образ є найнеобхіднішим елементом процесу формування колективної свідомості, оскільки він використовується для перетворення частини населення, вдягнутої у військову форму, на механізм примусу стосовно іншої частини населення, яка, у свою чергу, повинна сприймати подібний примус, навіть насилля, як належне, а також для спроби об'єднання різних категорій суспільства на фоні реальної чи штучної зовнішньої загрози.

У тоталітарних системах, зокрема й у радянській, першої половини XX століття, усвідомлення образу ідеального вояка, героя нової революційної робітничо-селянської армії прививалося та насаджувалося штучно вже з 1920-х років, адже питання війни і витрат на війну серед «політично невідкованого» пересічного населення викликало скоріш алергічну реакцію, зумовлену першою світовою та громадянською війнами. А процес зміцнення кордонів новоствореної соціалістичної держави разом з ідеєю просування світової революції були дуже актуальними проблемами для радянської влади. Більшовикам необхідна була ідеологічна парадигма,

за допомогою якої мала відбуватися мілітаризація країни. Утворення і культивування образу військового у суспільстві, серед різних соціальних груп виявилось об'єктивним фактором у підготовці до боротьби пролетаріату проти експлуататорського класу у всьому світі. Особливо це стало актуальним напередодні війни та під час Польської кампанії 1939 р. Слід було показати, що борець Червоної армії є солдатом з високими морально-етичними якостями, на протизага солдатом іноземних армій (О некоторых вопросах воспитания молодых бойцов, 1939: 42–45).

Програмування потрібної для радянського політичного режиму 1930-х рр. реакції суспільства в цілому та окремого індивідуума на ймовірну зовнішню загрозу було настільки потужне, що пересічне населення втрачало відчуття межі необхідного захисту і потреби у такому захисті. Наслідком стало оформлення добре пропіареної ідеї зразкового та позитивного образу військового, мужнього, відданого батьківщині, рішуче нещадного до ворога, що можна вважати одним з ключових досягнень тоталітарної системи. Це досить добре відображається у військових періодичних виданнях кінця 1930-х рр. (Мужество, героизм, великая преданность родине, 1939: 39–41).

Звісно, подібний стан речей не окреслився лише внаслідок політичних потуг окремих лідерів країни чи результату лише дії певної пропагандистської системи. Бажання тримати зброю, здійснювати примус, домінувати (або можливість бути причетним до цього) має глибоке історичне, соціальне, психологічне та гендерне підґрунтя. Наприклад, жінка у маскулітному суспільстві асоціювала ідеальний тип чоловіка саме з воїном, не стільки як з професіоналом із захисту державних інтересів, скільки із захисником її самої, власної родини. З іншого боку, образ військового – це образ вільної людини, оскільки лише вільна особа мала монополію на зброю, а відповідно і на певну долю влади. Однак, як для нацистського режиму в Німеччині, так і для радянської системи культивування та піднесення образу військового було необхідне не лише для збереження особистої влади, але й для досягнення домінації глобальних ідеологічних принципів, які пересічне населення мало сприйняти позитивно і свідомо. Тому вельми важливою рисою політичної пропаганди було те, що образ військового представлений вже не офіцером, як раніше (що символізувало аристократичні ідеали), а звичайним солдатом-визволителем, символом цілого народу-визволителя. Даний образ особливо активно трансливався на плакатах у вересні 1939 року (Красная звезда, 1939: 1). Це мало б показати позитивну відмінність нової, революційної, радянської влади від попередньої, експлуататорської системи (Леонтьев, Крутовский, 1939: 34–38). Дуже добре це проявилось у новітній народній творчості, зокрема у сказаннях такої собі народної авторки Марем'яни Голубкової (Сила храбрая, красноармейская, 1939: 3).

Ілюстрування єднання робітників чи колгоспників з солдатом-визволителем з радянських плакатів кінця 1930-40-х рр. мали величезне ідеологічне значення, оскільки повинні були відображати не лише єднання армії з народом, але й зауважувати на неперервному зв'язку поколінь борців за народні інтереси і мирного життя (URL: <https://gallerix.ru/storeroom/197397752>

8/N/1854016199). Особливо це стосувалося історико-політичного обґрунтування зовнішньої агресії щодо інших країн (Ярославский, 1939: 5–11; Стогов, 1939: 16–19).

У ході побудови у радянській державі тоталітарного режиму образ військового все більше стає своєрідним брэндом серед інших ідеалів суспільства. Він проникає в усі сфери життя, стає невід'ємною рисою суспільної свідомості, масової культури країни, яка знаходиться або у стані перманентної війни, або підготовки до широкомасштабної агресії, або ж, наприклад, збереження пам'яті про війну, про поразки чи перемоги. Таким чином, образ військового протиставляється вже іншим «мирним» професіям. Вагома фраза «Есть такая профессия – Родину защищать» з радянського кінофільму 1971 року є одним з прикладів успішності тривалої роботи пропаганди, героїзувала образ бійців Червоної армії, що вибудовувала тогочасне глобальне відчуття батьківщини. Тож пересічному глядачеві, мабуть, не видавалося дивним, що промовляється ця фраза з чітким усвідомленням потенційних кордонів своєї країни російським російським червоним командиром на території Середньої Азії. Проте таке усвідомлення насаджувалося значно раніше, про що свідчить захоплена фраза зі статті про бої з польськими військами в 1939 році: «...Как истинный патриот своей родины, боролся против польских панов пулеметчик т. Челноков. Он без промаха разил польских шляхтичей, оказавших сопротивление на улицах города Гродно...» (Леонтьев, Крутовский, 1939).

Тож будь-яка агресія стосовно інших держав або внутрішніх політичних опонентів мала сприйматися як абсолютно нормальне явище, навпаки, вітатися як акт визволення і публічно підтримуватися. Це яскраво проявилось у обґрунтуванні війни проти Польщі або Фінляндії (Красная звезда, 1939: 3). Навіть «Піонерська правда» друкувала героїчні історії про боротьбу бійців та командирів Червоної армії з польськими «підлими бандами» (С честью и со славой, 1939).

Цілком логічно, що для правильного розуміння політики держави та усвідомлення свого соціального образу бійці мали бути відносно освічені та ідейно виховані, а відтак, безумовно віддані революційній справі боротьби за мир у всьому світі та комуністичні ідеали. Саме на реалізацію цього була спрямована радянський військово-політична періодика.

Напередодні та під час збройних конфліктів у цей період, прямо чи опосередковано ініційованих СРСР, військова преса продовжувала бути одним з головних поширювачів соціалістичної реальності. У 1939–1940 рр. у редакціях провідних радянських газетах, зокрема й у військовій «Красной Звезде» було створено відділ пропаганди (Овсяян, 1996). Це значно підсилило позиції військово-політичного друку і зумовило посилення політичного контролю над процесом формування образу вояка радянської армії, особливо щодо самих же солдат, для їх правильного розуміння «історичного моменту».

Безпосередній огляд військових видань початку нової світової війни дозволяє виділити декілька основних напрямів, що визначали структуру видань та мали сприяти вихованню солдат.

У військових газетах та військово-політичних виданнях крім висвітлення власне успіхів бойовій і політичній підготовці обов'язково розміщувалася інформація про діяльність радянського та партійного керівництва, вищих органів влади, досягнення у народному господарстві, загальна ситуація по країні тощо (Гарштейн, 1939: 47–48). Це повинно було створити у солдат усвідомлення величності і близькості батьківщини.

Другим обов'язковим елементом було висвітлення міжнародної ситуації та місце СРСР серед інших країн, що з одного боку, мало ознайомити читачів з дружніми та ворожими політичними режимами світу, але з іншого – мало показати значимість окремого червоноармійця чи то червонофлотця як учасника світового процесу, відчуті себе частиною великої армії-визволительки (Ленинсько-сталинський принцип мирного сосуществования Советского государства и капиталистических стран, 1939).

Нарешті, досить цікавим матеріалом є статті, в яких замальовується образи військових вождів радянської держави з елементами їх міфологізації. Образ вождів для населення продукувалися у вигляді героїв нових сказань, легенд. Керівники партії та Радянського Союзу набували рис епічних героїв, яких ставили в один ряд з билинними богатырями давнини. У військових політичних періодичних виданнях містилися матеріали «народних» пісень, інших видів усної творчості з усіх радянських республік про вождів партії та Союзу (Корабельников, 1939: 39–45).

Отже, процес формування образу військового, добре відображений в радянській військово-політичній періодиці на початку другої світової війни слід характеризувати за кількома критеріями.

По-перше, цей образ формувався, виходячи з потреб тогочасної зовнішньої та внутрішньої політики радянської держави і відображав усі претензії радянської системи на світове панування. Завданням військової преси було змалювання успіхів у створенні образу особливого, відмінного від західної моделі солдата. Продовжується тенденція героїзації бійця революційної армії, акцентується увага на зв'язку поколінь, здійснюється порівняння з героями минулого, навіть

з билинними богатырями. Це вказує на спроби доведення законності претензій на всю військову історичну спадщину, на всі ті території, які були колись завойовані російською армією (всупереч самої більшовицької позиції про несправедливий і загарбливий характер війн, що вела колись російська царська армія).

По-друге, виходячи з тогочасного історичного визначення цього періоду вибудовувався образ бездоганного бійця з чітким усвідомленням своєї історичної місії визволителя, переможця, оскільки війни, в які вступав СРСР в 1939 року апіорі визначалися законними, справедливими з точки зору більшовицького догмату про війни справедливі і несправедливі.

По-третє, слід враховувати тогочасні суспільні вимоги до образу військового в радянській свідомості як пересічного громадянина, так і самого військовика, які, в свою чергу, формувалися під значним впливом пропаганди, що мало важливе значення як для самої Червоної армії, так і для суспільства. Загальний суспільний образ непереможної армії, бездоганного бійця Червоної армії поступово посилювався, певним чином об'єднував в одне ціле образи вождів партії та країни з образом звичайного солдата, що стало частиною міфологізації радянської реальності.

Усі вищезазначені положення дають можливість зауважити, що військово-політичний друк кінця 1930-х рр., в умовах розгортання військових конфліктів, хоч і доволі стандартизований, на той час успішно виконував свою роль у процесі побудови стійкого суспільного образу радянського військового. Уже в цей час спостерігається певна еволюція образу військового. Суспільний образ бійця революційної Червоної армії трансформується в образ воїна-визволителя, захисника миру в усьому світі. Радянська військова пропаганда, зокрема й військово-політична періодика, попри очевидну експансійну політику СРСР, доводила населенню країни та іншим країнам, що така агресія є справедливою і законною, а солдати Червоної Армії вже виконують величну місію звільнення трудящих від експлуаторів. У цьому чітко спостерігається традиційне для імперії усвідомлення своєї месіанської ролі в світі, на основі якого і вибудовувалася новий за формою, але старий за сутністю суспільний образ військового.

Література:

1. URL : <https://gallerix.ru/storeroom/1973977528/N/1854016199>
2. Войны справедливые и несправедливые. *Пропагандист и агитатор РККА*. 1939. № 21. С. 19–27. URL: <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/17/05.html>
3. Гарштейн С. Новое в стахановском движении. *Пропагандист и агитатор РККА*. 1939. № 21. С. 47–48. URL: <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/21/11.html>
4. Корабельников Г. Образ Сталина в народной поэзии. *Пропагандист и агитатор РККА*. 1939. № 23. С. 39–45. URL : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/23/12.html>
5. Красная звезда. 1939. 15 марта. № 60 (4210). С. 1. URL : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25219-60-15-marta#mode/inspect/page/1/zoom/7>
6. Красная звезда. 1939. 2 декабря. № 275 (4425). С. 3. URL : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25576-275-2-dek#mode/inspect/page/3/zoom/9>
7. Красная звезда. 1939. 24 сентября. № 219 (4369). С. 1. URL : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25416-219-24-sen#mode/inspect/page/1/zoom/7>
8. Ленинско-сталинский принцип мирного сосуществования Советского государства и капиталистических стран. *Пропагандист и агитатор РККА*. 1939. № 22. С. 30–35. URL : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/22/07.html>
9. Леонтьев Ф, Крутовский Н. Красная Армия с честью и славой выполнила свой долг. *Пропагандист и агитатор РККА*. 1939. № 20. С. 34–38. URL : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/20/17.html>

10. Мужество, героизм, великая преданность родине. *Пропандист и агитатор РККА*. 1939. № 20. С. 39–41. URL : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/20/18.html>
11. О некоторых вопросах воспитания молодых бойцов. *Пропандист и агитатор РККА*. 1939. № 20. С. 42–45. URL : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/20/17.html>
12. Овсепян Р. П. История новейшей отечественной журналистики (февраль 1917 – начало 90-х годов). М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. 208 с. URL : http://evartist.narod.ru/text/56.htm#%D0%B7_01
13. С честью и со славой! *Пионерская правда*. 1939. 30 сентября. № 133 (2303). URL : <https://www.oldgazette.ru/pionerka/30091939/index1.html>
14. Сила храбрая, красноармейская. *Красная звезда*. 1939. 1 января. № 1 (4551). С. 3. URL : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25142-1-1-yanv#mode/inspect/page/3/zoom/8>
15. Стогов К. До последнего дыхания быть преданным своей Родине, своему Народу, своему Правительству. *Пропандист и агитатор РККА*. 1939. № 19. С. 16–19. URL : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/19/03.html>
16. Ярославский Ем. Кому мы идем на помощь. *Пропандист и агитатор РККА*. 1939. № 19. С. 5–11. URL : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/19/03.html>

References:

1. Retrieved from : <https://gallerix.ru/storeroom/1973977528/N/1854016199>
2. (1939). Vojny spravedlivye i nespravedlive [Wars are just and unjust]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 21, p. 19–27. URL: <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/17/05.html> [in Russian].
3. Garshtejn, S. (1939). Novoe v stahanovskom dvizhenii [New in the Stakhanov movement]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 21, pp. 47–48. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/21/11.html> [in Russian].
4. Korabelnikov, G. (1939). Obraz Stalina v narodnoj poezii [The image of Stalin in folk poetry]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 23, pp. 39–45. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/23/12.html> [in Russian].
5. (1939). *Krasnaya zvezda*, 15 marta, No. 60 (4210), p. 1. Retrieved from : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25219-60-15-marta#mode/inspect/page/1/zoom/7> [in Russian].
6. (1939). *Krasnaya zvezda*, 2 dekabrya, No. 275 (4425), p. 3. Retrieved from : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25576-275-2-dek#mode/inspect/page/3/zoom/9> [in Russian].
7. (1939). *Krasnaya zvezda*, 24 sentyabrya, No. 219 (4369), p. 1. Retrieved from : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25416-219-24-sen#mode/inspect/page/1/zoom/7> [in Russian].
8. (1939). Leninsko-stalinskij princip mirnogo sosushestvovaniya Sovetskogo gosudarstva i kapitalisticheskikh stran [Lenin-Stalinist principle of peaceful coexistence of the Soviet state and capitalist countries]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 22, pp. 30–35. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/22/07.html> [in Russian].
9. Leontev, F. Krutovskij, N. (1939). Krasnaya Armija s chestyu i slavoju vypolnila svoj dolg [The Red Army has fulfilled its duty with honor and glory]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 20, pp. 34–38. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/20/17.html> [in Russian].
10. (1939). Muzhestvo, geroizm, velikaya predannost rodine [Courage, heroism, great devotion to the motherland]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 20, pp. 39–41. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/20/18.html> [in Russian].
11. (1939). O nekotoryh voprosah vospitaniya molodyh bojcov [On some issues of educating young fighters]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 20, pp. 42–45. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/20/17.html> [in Russian].
12. Ovsepyan, R. P. (1996). Istorija novejshej otechestvennoj zhurnalistiki (fevral 1917 – nachalo 90-h godov) [History of the latest domestic journalism (February 1917 – early 90s)]. М. : Izd-vo Mosk. un-ta, 208 s. Retrieved from : http://evartist.narod.ru/text/56.htm#%D0%B7_01 [in Russian].
13. (1939). S chestyu i so slavoju! [With honor and glory!] *Pionerskaya pravda*, 30 sentyabrya, No. 133 (2303). Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/pionerka/30091939/index1.html> [in Russian].
14. (1939). Sila hrabraya, krasnoarmejskaya [The strength is brave, the Red Army]. *Krasnaya zvezda*, 1 yanvarya, No. 1 (4551), p. 3. Retrieved from : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/25142-1-1-yanv#mode/inspect/page/3/zoom/8> [in Russian].
15. Stogov, K. (1939). Do poslednego dyhaniya byt predannym svoej Rodine, svoemu Narodu, svoemu Pravitelstvu [Until your last breath, be loyal to your Motherland, your People, your Government]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 19, pp. 16–19. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/19/03.html> [in Russian].
16. Yaroslavskij, Em. (193). Komu my idem na pomosh [Who are we going to help]. *Propagandist i agitator RKKK*, No. 19, pp. 5–11. Retrieved from : <https://www.oldgazette.ru/lib/propagit/19/03.html> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 16.06.2021
The article was received 16 June 2021

УДК 94(560+477.7)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-33-3>

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ДІАЛОЗІ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ. ДУМКИ З ПРИВОДУ НОВИХ ПІДХОДІВ ТУРЕЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Водотика Сергій Григорович,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Робак Ігор Юрійович,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних наук,
Харківського національного медичного університету
robak@ukr.net
orcid.org/0000-0002-4837-4058*

Стаття присвячена огляду-рецензії книги відомого турецького історика Ільбера Ортайли «Османи на трьох континентах». Автори послідовно проаналізували основні постулати праці в координатах історії османських володінь в Криму і Північному Причорномор'ї, приділивши головну увагу ролі Османської імперії у взаємодії цивілізацій Чорномор'я у періоди пізнього середньовіччя і раннього модерного часу.

Доведено, що історія Османської імперії має важливе значення для розуміння історії України. Османські впливи відіграли значну роль в історії українського народу та інших корінних народів України – кримських татар, караїмів і кримчаків, кримських греків.

Автори погоджуються з тезою турецького дослідника про значний, а часом визначальний, вплив Османів на ситуацію у Чорномор'ї у XV–XVIII ст. та висловлюють свої міркування щодо окремих положень праці. Зокрема, І. Ортайли кваліфіковано доводить, що Османська імперія була «державою близькосхідно-ісламського типу» і її присутність у Чорномор'ї мала наслідком взаємодію ісламської середземноморської цивілізації зі східноєвропейською православною, причому Україна знаходилась у центрі цієї взаємодії. Однак, не можна погодитись з твердженням історика щодо головної основи імперії – системи державного, передусім військового, рабства (девшірме). Вона дозволило створити величезну імперію, Сяючу Порту, але рабство не може створити суспільних механізмів поступу. Цивілізаційною основою Османської імперії стала її степова, тюрксько-степова, сутність.

В Османській імперії західні модернізаційні запозичення були поверховими, служили утилітарно-прагматичним цілям і не змінювали цивілізаційних основ. Власне це і стало основною причиною того, що у XVIII ст. Османи втратили свої володіння в Криму і Північному Причорномор'ї, які дістались Російській імперії. Показово, що обидві імперії висувають претензії на імперську, а не цивілізаційну, спадщину Римської імперії. У розвідці наголошується, що ці претензії не є достатньо обґрунтованими.

Ключові слова: І. Ортайли, Османська імперія, спадщина, історія України, Північне Причорномор'я, Крим.

THE OTTOMAN EMPIRE IN THE INTERCIVILIZATION DIALOGUE IN SOUTHERN UKRAINE. THOUGHTS ON THE NEW APPROACHES TO TURKISH HISTORIOGRAPHY

Vodotyka Serhii Hryhorovych,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Robak Ihor Yuriiovich,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Sciences,
Kharkiv National Medical University
robak@ukr.net
orcid.org/0000-0002-4837-4058*

The article is devoted to reviewing the book by the well-known Turkish historian İlber Ortaylı "Ottomans on Three Continents". The authors consistently analyze the main postulates of the work in the history of Ottoman possessions in the Crimea and the Northern Black Sea region, focusing on the role of the Ottoman Empire in the interaction of Black Sea civilizations in the late Middle Ages

and early modern times.

The authors prove that the history of the Ottoman Empire is essential for understanding the history of Ukraine. Ottoman influences significantly impacted the history of the Ukrainian people and other indigenous peoples of Ukraine – Crimean Tatars, Karaites and Krymchaks, Crimean Greeks.

The authors agree with the thesis of the Turkish researcher about the significant and sometimes decisive influence of the Ottomans on the situation in the Black Sea region in the XV–XVIII centuries. Furthermore, the authors express their views on certain statements of the book. In particular, İlber Ortaylı proves that the Ottoman Empire was a "state of the Middle Eastern Islamic type". Its presence in the Black Sea resulted in the interaction of Islamic Mediterranean civilization with Eastern European Orthodoxy and Ukraine were at the centre of this interaction. However, the authors cannot agree with the historian's statement about the primary basis of the empire – the system of the state, especially military, slavery (devshirme). It allowed to creation of a vast empire, The Sublime or Ottoman Porte. However, slavery could not create social mechanisms of progress. The civilizational basis of the Ottoman Empire was its steppe, Turkic-steppe, essence.

In the Ottoman Empire, Western modernization borrowings were superficial, served utilitarian-pragmatic purposes, and did not change the foundations of civilization. Such selectable reforms were the reason why the Omans lost their possessions in the Crimea and the Northern Black Sea region to the Russian Empire in the eighteenth century. Significantly, both empires claim the imperial, not civilizational, heritage of the Roman Empire. The intelligence emphasizes that these claims are not sufficiently substantiated.

Key words: İlber Ortaylı, Ottoman Empire, heritage, history of Ukraine, Northern Black Sea Coast, Crimea.

Постановка проблеми. Історія османських володінь в Україні у значній мірі залишається малодослідженою. Між тим, вплив Османської імперії на історію України є незаперечним. Достатньо згадати, що українське козацтво упродовж 300 років мало справу з військом Порту. І це було не лише військове протистояння. Османські впливи простежувалися в багатьох рисах традиційної культури запорожців та українців. Адже могутня Порта була вагомим чинником історії України в період середньовіччя і раннього модерного часу. Значно вплинула Османська імперія на етнічну історію корінних народів України – кримських татар, караїмів і кримчаків, які сформувалися саме у часи панування османів у Чорноморському басейні та васальній залежності Кримського ханату від Стамбулу. Однією з головних причин недостатнього вивчення проблеми є незначний рівень залучення вітчизняними істориками відповідних здобутків турецької історіографії. Саме це й зумовило нашу увагу до праці відомого турецького історика І. Ортайлі «Османи на трьох континентах», нещодавно опублікованої в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відсутній з огляду на те, що пропонується огляд є, наскільки відомо авторам, першим у вітчизняній історіографії. Зауважимо, що нами вже опублікована рецензія на зазначену працю турецького історика в координатах балканістики у друкованому органі Асоціації історичної балканістики Ніпербогеа (Robak, Vodotyka, 2020). Однак в ній не аналізуються проблеми історії України на сторінках монографії І. Ортайлі.

Постановка завдання. Предметом розвідки є огляд положень праці І. Ортайлі «Османи на трьох континентах», що стосуються історії України. Автори мають на меті ознайомити читача з відповідними думками шановного професора і поділитися своїми міркуваннями щодо деяких з них.

Викладення основного матеріалу дослідження. Інтерес українського читача до книги турецького історика зумовлений тим, що володіння Османської імперії охоплювали значну частину південної України з 1475 р до кінця XVIII ст., українське козацтво приймало активну участь у війнах XV–XVIII ст. з Портою.

Природно, що історія Османської імперії має важливе значення для розуміння історії України. Османські впливи відіграли значну роль в історії українського народу та інших корінних народів України – кримських татар, караїмів і кримчаків, приазовських греків.

Книга професора Анкарського університету, виразника поглядів значної частини наукової еліти та суспільства І. Ортайлі «Османи на трьох континентах», присвячена історії Османської імперії й чітко артикулює претензії держави Османів на роль III Риму. Вона є відредагованим збірником яскравих публічних виступів дослідника і структурно складається з передмови і 19 глав, побудованих за проблемно-хронологічним принципом від XV ст. до падіння імперії і тематично охоплює різноманітні аспекти – головні віхи історії, геополітичне положення, зовнішню політику, культуру, становище немусульманського населення тощо. Назвемо їх для дотримання загальноприйнятого порядку рецензування і для кращого уявлення проблематики праці: Історія Османів і освіта, Султан Мегмед Фатіг і похід на Отранто, Османи на трьох континентах, Османи та світ Середземномор'я, Епоха архітектора Сінан в Османській імперії, Управління в Османській імперії, Меншини та система міллету в Османській імперії, Друга облога Відня та її наслідки, Доба тьольпанів, Мідгат-паша та його правління, Османська імперія XVIII ст., Рівновага між державами Європи, які змінюються у XVIII столітті, Правова система Османів, Газі-паша й оборона Плевена, Великі держави й Османи, Світ XIX століття й Османи, Район в османській столиці: Уксюдар, Панство Фанару та Бейоглу за минулих століть, Останні Османи.

Відразу зазначимо, що в координатах української історії османських володінь у Північному Причорномор'ї не всі розділи рівноцінні. Деякі мають значний інтерес, оскільки недостатньо висвітлені в літературі. Скажімо нариси про освіту, цивілізаційну характеристику османської імперії, становище етноконфесійних меншин в державі-імперії. Окремі сюжети є більш-менш знайомими – облога Відня, стосунки імперії з великими державами, її історія у XVIII ст. Багато цікавого матеріалу можна знайти у розділах щодо управління та правової системи Османів.

Наголосимо, що спеціальний нарис, на кшталт «Османи та світ Середземномор'я» щодо Чорного моря у книзі відсутній. Більше того, навіть у розділах, які безпосередньо пов'язані з Україною (участь козаків у битві під Віднем 1683 р. чи збудована Сіаном Соборна п'ятнична мечеть в Євпаторії), згадки про Україну відсутні. Проте це не є принциповим. Важливим для нашого викладу є взаємодія Османської імперії з іншими цивілізаціями. Саме на цьому

й наголошує І. Ортайли, підкреслюючи, що «пізнати і зрозуміти османську історію, ідентичність не надто легко, потрібно вивчити, дослідити все наше довкілля, тобто найфундаментальніші світові цивілізації» (Ортайли, 2019: 13).

У розділі-нарисі «Історія Османів і освіта», обмірковуючи труднощі пізнання доби середньовіччя, автор зазначає: «Нарешті в більшості творів середньовічних авторів не завжди можливо відрізнити українців од росіян. Тобто звичка називати тодішніх українців «малоросами», а відомих нам росіян – «великоросами» не поширювалася на всіх, хай і гадають інакше» (Ортайли, 2019: 14). З цієї цитати зрозуміло, що етногенез українців уявляє проблему для автора. Так, І. Ортайли слушно зауважує, що в сучасній Туреччині недостатньо розвинута славістика, що заважає належному вивченню історії Османської імперії. Очевидно, що вітчизняна історіографія має аналогічні проблеми з тюркологією. А отже, взаємний діалог істориків Туреччини й України, хоча б на рівні перекладу праць найвідоміших дослідників, вимагає інтенсифікації та уваги відповідних інституцій.

У нарисі «Султан Мегмед Фатіг і похід на Отранто» природно основне місце посідає аналіз війни за Отранто 1480–1481 рр., втім деякі сентенції привернули нашу увагу. Так, автор цілком слушно стверджує, що Боснія і Кримський ханат з часів Мегмеда II Фатіха (завойовника, правив у 1451–1481 рр.) «існує як невід’ємний географічно-культурний елемент турецької політики» (Ортайли, 2019: 23). Хоча за великим рахунком при рівнянні Криму до Боснії не зовсім коректне через різницю, по-перше, політичного статусу і відповідно залежності від політики Османів та, по-друге, в етнічній історії – в Кримському ханаті не виник такий етнос як боснійці. Різниця етнополітичної ситуації вплинула на подальші долі Криму і Боснії.

У цьому розділі вперше проводиться порівняння між Римською і Османською імперіями. Зокрема, щодо релігійної політики Османів відносно не мусульман І. Ортайли твердить, що «Утілювалася своєрідна римська політика, що водночас узгоджувалася з давніми традиціями тюркських та ісламських імперій. Та власне, тюрки ще від XI ст. називали свою нову країну Roma (Rum), тобто Римом, Римською землею, а себе – Romalı (Rumî), отже її мешканцями. Зрештою султан Мегмед Фатіх прибрав собі титул Kaуzer-i-Rum – цезар Риму» (Ортайли, 2019: 25). Просимо вибачення до довгої цитату, але порівняння Римської імперії з Османською та доведення формули, що саме остання стала Третім Римом (тобто у Москві з’явився суперник) стали основним лейтмотивом праці І. Ортайли.

Щодо термінології. Відомо, що румеями (тобто ромеями) звали в Кримському ханаті етнолінгвістичну групу кримських греків (тепер приазовських), які розмовляли кримсько-грецькою мовою. І хоча в їх етногенезі взяли участь візантійські християни – ромеї, тобто піддані Візантії, вже у XVI–XVII ст. в їх побуті, свідомості та культурі мало що нагадувало часи не те що Римської, але й Візантійської імперій. Тому щодо терміну «римської», хоча йдеться, очевидно, про Конійський (Румський) або Сельджуцький султанат (1077–1307 рр.) у Малій Азії, а не про Османів, зазначимо, що термінологія сама по собі не дає підстав для висновків

про характер Османської імперії.

Так, через тюркський родовід султанів, пануючу культуру, тяглість степових засад державно-політичного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики імперію Османів в усій Європі й в Україні називали Туреччиною, а її підданих – турками. В самій імперії своє державне утворення іменували «Висока Османська держава» чи «Висока держава», а її піддані називали себе прибічниками Османа (Галенко, 2010: 652). До того ж етнолінгвістична група румеїв (кримських греків) ніяк не пов’язана з Османською імперією.

Тому (хоча не тільки тому) наголосимо, що теза про Османську імперію як нащадка Римської потребує щонайменше додаткового обґрунтування. У даному випадку зазначимо, що похідні від Римської імперії титули, варіанти етнонімів, географічно-територіальна спадковість чи окремі схожі елементи політики (у цьому розділі йдеться про ставлення до іновірців, централізацію, посилення влади султана) не є для цього достатньою підставою. Зазначені елементи внутрішньої політики у тій чи іншій мірі притаманні всім імперіям.

Доречним є також зазначити, що вітчизняні дослідники визнають візантійську (греко-римську) цивілізацію одним із джерел османської цивілізації поруч з багатьма іншими, причому султани і правляча еліта, на думку О. Галенка, зберегли «сильну степову ідентичність, всупереч впливу завойованих ними осілих народів» (Галенко, 2010: 662). Визнає це і сам І. Ортайли в пасажі щодо збереження такої суто степової традиції як вбивство правлячим султаном своїх братів, хоча у дещо заплутаній думці: «Убивство його (тобто Мегмеда II Фатіха – авт.) братів на ту пору закінчується. Утім цього вимагала адміністративна структура» (Ортайли, 2019: 25).

Останнім часом у вітчизняній літературі з’явилися продуктивні спроби окреслити роль Османської імперії у перебігу світової історії протягом XV ст. Скажімо, Д. Вирський у статті «Українська осінь Середньовіччя: «тектонічне» XV століття» висловлює кілька відповідних думок, що становлять інтерес у порівнянні з ідеями І. Ортайли. Так, Д. Вирський твердить про відродження світу-економіки «старого світу» (Євразія і Північна Африка), оскільки попередній виник після походів монголів у XIII ст. і зазнав фрагментації у XIV ст. У новому світі-економіці, який базувався передусім на ресурсах Заходу і Близького (додамо і Середнього – авт.) Сходу, боротьбу за гегемонію вели Османська імперія і Західна Європа. Середньовічні старі континентальні імперії, базовані на домінуванні родової аристократії, стали поступатися новим, які порівняно широко стали використовувати вогнепальну зброю, університетське розуміння права, нову армію (у Османів – яничари), мали більш строкату соціальну верству цивільних і військових службовців, в нових імперіях утверджувався абсолютизм (Вирський, 2019). Звичайно, в цілому XV ст. за своїм змістом було межею «осені середньовіччя», причому більшу частину цього століття в Україні взаємодія цивілізацій проходила без Османів, а домінуючий тренд поступу визначав Захід.

Проте захоплення Османською імперією Кафи (Феодосії) у 1475 р., перетворення Кримського ханату на васала Султанату, утвердження в басейнах Середземномор’я і Чорномор’я та, в першу чергу,

захоплення у 1453 р. Константинополя (це означало остаточне зникнення Русі чи то старої східноєвропейської цивілізації з її візантійським підґрунтям) свідчило, що вплив Османської цивілізації на ходу української історії, передусім Південної України, набуває визначальних рис. Сприяло цьому й те, що з 1517 р. Османи стали «захисниками» Мекки і Медини та, відповідно, усіх мусульман, що здійснювали хадж (Вирський, 2019).

У сенсі впливу світових цивілізацій на Південну Україну Османська імперія на кінець того ж таки XV ст. не мала суперників з огляду на те, що Велике князівство Литовське не зуміло закріпитися на узбережжі Чорного моря – лише башта (митниця) Вітовта в пониззі Дніпра залишилась від короткочасного перебування литовців. Князівство так і не стало імперією.

Османська імперія, слухно наголошує Д. Вирський, було типовою «пороковою імперією» – постійний професійний корпус яничар з вогнепальною зброєю (османські «яничарки» були поширені серед запорожців), потужна артилерія та регулярний флот забезпечили панування Османів у Північному Причорномор'ї та спроби утвердитися протягом XVI–XVII ст. на Поділлі й Подніпров'ї (достатньо згадати Чигиринські походи). Османські збройні сили дали поштовх відповідним революційним змінам у військовій справі європейських країн. Не слід забувати й те, що султани XV–XVI ст. були (порівняно, звичайно, із сучасниками) освіченими і справедливими (в розумінні тих часів) монархами універсального типу, що приводило до них на службу навіть вчених-християн доби Відродження (Фукуяма, 2019).

У нарисі «Османи на трьох континентах» І. Ортайли чітко зазначає, що з часів Сулеймана Пишного в імперії розпочався «Вік щастя». Османи завоювали «низовину України» (тобто Північне Причорномор'я) і у XVI–XVII ст. «панували на трьох континентах, збалансовуючи Середземномор'я, Східну Європу та Балкани. Безперечно, той баланс визначає й історію нашого сьогодення» (Ортайли, 2019: 40–41).

Це твердження не позбавлене сенсу – згадаємо хоча б альтернативи Б. Хмельницького напередодні Переяслава чи політику П. Дорошенка. Цей баланс був можливий тому, що Порта протистояла Московії (Росії) – відомо 13 російсько-турецьких війн XVI – початку XX ст. Так, з часів Івана Грозного до Першої світової війни між цими державами велись війни за Астрахань, Азов, Кавказ, Україну, Крим, Північне Причорномор'я, Балкани, чорноморські проливи. Тому залишається незрозумілою думка І. Ортайли про те, що у Османській імперії з Росією «серйозного конфлікту не було», а протиріччя ніби стосувалися Кримського ханства (Ортайли, 2019: 39–40).

Корисним і цікавим для аналізу ролі Османів у Північному Причорномор'ї є розділ «Управління в Османській імперії». І. Ортайли твердить, що адміністративно-територіальний устрій імперії (єялетна або провінційна система) був централізований і подібний до аналогічного інституту в Римській імперії (Ортайли, 2019: 59). Єялети ділилися на санджаки. До XX ст. управління регіонами було воєнізованим. Скажімо, санджак-бей був не стільки цивільною фігурою в адміністративній системі, скільки військовим

адміністратором і під час війни очолював сформований у саджаку військовий підрозділ і приєднувався до армії Османів. Це дозволяло поступово посилювати військо в ході слідування до театру війни. І. Ортайли порівнює османську систему управління захопленими територіями з «феодальною системою Заходу» і підкреслює, що в «Османській імперії жоден регіон зі своїми мешканцями загалом не підпорядковувався наказам феодальних бей» (Ортайли, 2019: 64). З такою думкою можна погодитися, але з одним принциповим застереженням. В Західній Європі у ранній модерний час вже почали формуватись централізовані національні держави, долаючи середньовічну роздробленість (звичайно, не без проблем). Ідеї універсальної всесвітньої (чи навіть європейської) імперії в цей історичний період виглядали анахронізмом, що засвідчила Священна Римська імперія, яка з 1525 р. стала імперією «німецької нації» з огляду на крах ідеї об'єднання західного християнського світу, чи розчарування Карла V Габсбурга щодо ідеї та практики будівництва всеєвропейської монархії.

Історичну обмеженість (а не універсальність) системи управління Османської імперії доби розквіту визнає й І. Ортайли. Так, він зазначає, що «система єялетів трималася завдяки жорсткій військовій ієрархії, як і тому, що чиновники контролювали один одного» (Ортайли, 2019: 66). Що ж, важливе зізнання, яке дозволяє оцінити відмінності імперії Османів порівняно із Заходом.

Оцінюючи цивілізаційну специфіку Османської імперії турецький учений наголошує, що «системи, які можна простежити в Східних монархіях і середземноморських імперіях, напрочуд схожі між собою. В основі кожної з них перебували реая, які обробляли землю, і ту їм довіряла держава» (Ортайли, 2019: 66). Очевидно, що саме в цьому – у відсутності приватної власності на землю (а земля була основним засобом виробництва у домодерних суспільствах) на Сході та її наявність на Заході – лежить принципова різниця між цивілізаціями Сходу і Заходу. Інша річ, що переваги приватної власності над державною чи колективною у повній мірі стали відчутні з утвердженням ринкових відносин. Відповідно тоді й почалося піднесення Заходу і занепад Сходу.

Вітчизняна історіографія до позитиву Османської імперії, в тому числі з точки зору взаємодії цивілізацій у Північному Причорномор'ї, відносить наступне. По-перше, завдяки завоюванню значних територій до імперії увійшли етноси і державні утворення різних цивілізацій – греко-римська (візантійська) і ісламська, народи Балкан і Центрально-Східної Європи, вірмени, євреї, володіння Великого князівства Литовського. Їх перебування в одній державі посилювало цивілізаційну взаємодію у Північному Причорномор'ї, що засвідчує аналіз історії Південного узбережжя Криму, археологічні дослідження останніх років Білгород-Дністровська, Тягини тощо.

По-друге, на відміну від інших імперій (хоча б тієї ж Російської) держава Османів запровадила поділ населення на етноконфесійні групи, що мали внутрішню автономію. У селах зі змішаним населенням (скажімо, на Південному узбережжі Криму) справами кожної етноконфесійної групи опікувалися староста і відповідний священик, а для узгодження справ усього села

утворювався сільський комітет (Ортайли, 2019: 67). Аналогічним чином було побудоване управління в містах. Такий стан речей надавав можливість більшості етносів зберегти своє етноконфесійне, етнокультурне і цивілізаційне обличчя (Галенко, 2010: 662). Щодо України мова йде про такі народи як ногайці, кримчаки, караїми, кримські греки, вірмени і звичайно українці, які мешкали у володіннях Османської імперії.

Докладно про систему міллету (певна етноконфесійна спільнота) І. Ортайли пише у розділі «Меншини та система міллету в Османській імперії». Очевидно, що релігія була вирішальним чинником збереження етнічної самобутності в умовах імперії – в Османських володіннях у Північному Причорномор'ї і Криму це стосувалось більшості етносів. В цілому Османській державі панувала релігійна толерантність, проте вона була відносною. Так, немусульмани платили спеціальний податок (християни платили поголовний податок – харадж – до скарбниці султана і, якщо вони користувались землею османа-землевласника, ще й десятину за користування землею), на місцях відчувався тиск на них. Тому нерідко християни Криму приймали іслам. У XVII–XVIII ст. ставлення до підданих-християн погіршилось, що фактично можна прирівняти до відміни свободи віросповідання – їх не допускали на державну і військову службу, вони не могли свідчити в суді проти мусульман, зазнав тиску і терору Константинопольський патріархат тощо. Тому релігійну політику Османів щодо представників інших конфесій слід сприймати критично, враховувати її зміни, не абсолютизуючи ані толерантність, ані гоніння.

Так, у Криму за часів панування Османів успішно йшов процес формування кількох етносів – кримських татар (кримців), кримських греків і кримських вірмен, в цілому добре почувалися караїми й українці. А ось кримчаки, італійці та феодорити-готи переживали не кращі часи, а кримські греки поділились на дві лінгвістичні групи – румів і урумів (вони перейшли на турецьку мову) (Араджіони, 2004). Проте далеко не всі їхні проблеми безпосередньо пов'язані з володарюванням Османів. Безумовно, в османський час Крим в етноконфесійному плані пережив період розквіту і став своєрідним «садочком» появи нових етносів, в тому числі на основі попереднього населення. А ось за часів панування російської імперії (чи то у формі монархії Романових, чи то у формі СРСР) етнічна структура Криму зазнала нищівного руйнування – були виселені кримські греки, згодом – рештки італійців, півострів було «звільнено» від кримських татар (їх було вигнано і депортовано), зруйновано основи життя громад кримчаків, караїмів і євреїв-талмудистів тощо.

І. Ортайли відмічає наявність в імперії чисельного іудейського населення, але серед етновних груп (етносів) євреїв згадує лише ашкеназімів і романістів (нащадків візантійських євреїв). Між тим ситуація з іудеями в Османських володіннях у Північному Причорномор'ї була набагато складнішою – крім зазначених тут мешкали кримчаки, караїми і талмудисти (Кизілов, 2011).

Наочно змальовані причини втрати Османами володінь в Криму і Північному Причорномор'ї у розділі «Османська імперія XVIII ст.». І. Ортайли наголошує, що поразка у війні 1683–1699 рр. зі Священною

лігою поставила Османську імперію в упосліджене становище і змісила дотримуватися західного (наразі загальноприйнятого) розуміння міжнародного права. До того Османи укладали договори, які виконували на власний розсуд. Проте, історик приділяє головну увагу відставанню у військових технологіях – змінам в артилерії, підготовці офіцерів, медичному і ветеринарному забезпеченню тощо (Ортайли, 2019: 109–110). Це важливо, але є другорядним для модернізації суспільства. Очевидно, що збройні сили є відображенням рівня соціально-економічного розвитку країни. Головні вади армії Османів полягали у «родових» особливостях суспільства, які врешті довели імперію до краху.

Так, Ф. Фукуяма вказує на такі особливості держави Османів, які у XVIII ст. не могли забезпечити імперії стабільності і процвітання – централізація перестала бути їхньою монополією, державні інституції були сумішшю сучасних та родоплемінних складових і при зміцненні родових (сімейних) зв'язків всі система конала, адміністративні і військові інститути базувались на доведеній до абсолюту системі військового рабства (девшірме), складовою яких були яничари, але вона втратила ефективність через природне бажання еліт передати зароблене (статус, майно тощо) дітям, запозичена у візантійців тимарна система (надання кінним воїнам за службу наділів) занепадала, система управління була патріархальною, соціальні верстви, в тому числі еліта, були слабкі й неорганізовані. Вчений наголошує, що основа Османської імперії – інститут військового рабства – «тупова гілка глобального політичного розвитку». Ця система існувала у специфічних умовах окремих східних і мусульманських держав, сприяла їх швидкому піднесенню, але надалі стала гальмом і навіть руйнівником. Ще одна принципова і врешті смертельна вада полягала у відсутності в імперії власного капіталізму з відповідним економічним зростанням і залежністю від завоювань нових ресурсів. Процес занепаду, за Ф. Фукуямою, почався в Османській імперії вже на початку XVII ст., періоди піднесення були тимчасовими і не міняли загального вектору. Від краху її до 1923 р. (фактично до 1909 р.) рятували західні запозичення, але цього виявилось замало (Фукуяма, 2019: 238–252).

Висновки. Праця турецького історика І. Ортайли «Османи на трьох континентах» істотно збагачує наші уявлення щодо історії османських володінь в Криму і Північному Причорномор'ї. Разом з тим вона викликає питання і відповідні роздуми. Безумовно, Османська імперія вплинула на українське суспільство, зумовила його відмінність від північних сусідів. Її присутність у Чорномор'ї мала наслідком взаємодію ісламської середземноморської цивілізації зі східноєвропейською православною, причому Україна знаходилась у центрі цієї взаємодії. У вітчизняній літературі головну увагу традиційно приділяють військово-політичній сфері, а І. Ортайли робить наголос на релігійній, культурній та етнічній взаємодії, хоча взаємовпливи у соціально-економічній сфері залишаються недостатньо розробленими.

Не до кінця з'ясованим є також питання щодо того, наскільки Османська імперія успадкувала традиції і надбаня своїх попередників. Від цього залежить відповідь не лише на питання чи була Порта Третім Римом.

Нас більше цікавить питання про ретрансляцію османами спадщини Візантії на українські землі. Безумовно, Османи успадкували окремі візантійські традиції, але міра наслідування залишається не з'ясованою. Так, якщо І. Ортайли вважає Порту повноправним спадкоємцем Візантії, то Ф. Фукуяма стверджує протилежне. Питання залишається дискусійним, що дає підстави сподіватися на появу відповідних студій. Нам видається, що в основі османської цивілізації знаходились традиції степовиків-тюрків.

А запозичення, зокрема західних технологій і візантійських інституцій було суто утилітарним, не змінювало сутності османської імперії – степової, військово-деспотичної. Звичайно, не варто заперечувати при характеристиці цивілізаційних основ Османської імперії вплив ісламу, Сходу (зокрема, Близького Сходу), протистояння Заходу.

Насамкінець наголосимо, що українським історикам необхідно більше уваги приділяти турецькій історіографії при вивченні історії України.

Література:

1. Robak I., Vodotyka S. Book review. Ilber Ortayli. Ottomans on Three Continents. *Hiperboreea: Balkan History Assosian. The Pennsylvania state university press*. 2020. Vol. 7. № 1. P. 99–103.
2. Араджіони М. А. Крымские греки. От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII ст.). Симферополь : Таврида плюс, 2004. С. 137–157.
3. Вирський Д. Українська осінь Середньовіччя: «тектонічне» XV століття. 10 травня 2019 р. URL : https://zn.ua/HISTORY/ukrainskaya-osen-srednevekovya-tectonicheskij-hv-vek_317148.html
4. Галенко О. І. Османська імперія. Енциклопедія історії України. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 652–664.
5. Кизілов М. Б. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. Симферополь : Изд-во «Доля», 2011. 336 с.
6. Ортайли І. Османи на трьох континентах / пер. з турецьк. О. Кульчинського. Львів : Видавництво Анети Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2019. 208 с.
7. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку: Від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Р. Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 576 с.

References:

1. Robak, I., Vodotyka, S. (2020). Book review. Ilber Ortayli. Ottomans on Three Continents. *Hiperboreea: Balkan History Assosian. The Pennsylvania state university press*, Vol. 7, No. 1, pp. 99–103. [in English].
2. Aradzjioni, M. A. (2004). Krymskie greki. Ot kimmerijcev do krymchakov (narody Kryma s drevnejshih vremen do konca HVIII st.) [Crimean Greeks. From the Cimmerians to the Crimean Tatars (the peoples of Crimea from ancient times to the end of the eighteenth century.)]. Simferopol : Tavrida plus, pp. 137–157. [in Russian].
3. Vyrskyi, D. (2019). Ukrainska osin Srednovichchia: «tektonichne» KhV stolittia. 10 travnia 2019 r. [Ukrainian autumn of the Middle Ages: "tectonic" of the XV century. May 10, 2019]. Retrieved from : https://zn.ua/HISTORY/ukrainskaya-osen-srednevekovya-tectonicheskij-hv-vek_317148.html [in Ukrainian].
4. Halenko, O. I. (2019). Osmanska imperiia. Entsiklopediia istorii Ukrainy [Ottoman Empire. Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv : Nauk. dumka, T. 7, pp. 652–664. [in Ukrainian].
5. Kizilov, M. B. (2011). Krymskaya Iudeya: Ocherki istorii evreev, karaimov i krymchakov v Krymu s antichnih vremen do nashih dnei [Crimean Judea: Essays on the history of Jews, Karaites and Crimean Tatars in Crimea from ancient times to the present day]. Simferopol : Izd-vo «Dolya», 336 p. [in Russian].
6. Ortaily, I. (2019). Osmany na trokh kontynentakh / per. z turetsk. O. Kulchynskoho [Ottomans on three continents / translated from Turkish by O. Kulchynsky]. Lviv : Vydavnytstvo Anety Antonenko ; Kyiv : Nika-Tsentr, 208 p. [in Ukrainian].
7. Fukuiama, F. (2019). Vytoky politychnoho poriadku: Vid pradavnikh chasiv do Frantsuzkoi revoliutsii. Per. z anhl. R. Kornuta [Origins of the political order: From ancient times to the French Revolution / translated from English. R. Kornuta]. Kyiv : Nash format, 576 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.06.2021
The article was received 18 June 2021

УДК 94(477) «18»

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-33-4>

**КУЛЬТУРА ПІДПРИЄМНИЦТВА:
ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ В КОНТЕКСТІ
УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Водотика Тетяна Сергіївна,
*кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
відділу історичної регіоналістики
Інституту історії України НАН України
tvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5714-4222*

Авторка розкриває сутність поняття «підприємництво» та «культура підприємництва» – загалом та в контексті модернізаційних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Акцент у статті зроблений на тому, що поняття «підприємництво» та «культура підприємництва» є контекстуальними, втім, зберігаючи загальні спільні риси. Аналізуються погляди на сутність підприємництва Йозефа Шумпетера, Альфреда Чандлера (засновника напрямку бізнес-історії), Франко Аматорі тощо. Авторка звертається до доробку Макса Вебера, Вернера Зомбарта, Рольфа Рюттінгера при аналізі поняття «культура підприємництва». В контексті дослідження культуру підприємництва авторка визначає як синонім нової системи норм і символів, форм, методів підприємницької діяльності, навіть нового цілепокладання (нове розуміється в якості модерне, індустріальне, на протигагу традиційному). Культура підприємництва носить об'єктно-суб'єктивний характер і не може бути зведена лише до соціально-психологічних, ціннісних чи мотиваційних компонентів. Вона включає набір правил та засобів вирішення проблем зовнішньої адаптації й внутрішньої інтеграції ресурсів. У висновках відмічені ключові риси культури підприємництва – еkleктичність, нестабільність, низький рівень інноваційності, конфронтаційний стиль взаємин із робітниками, недалекоглядність та поширеність мотивів самоствердження, у відносинах із владою – залежність. Попри те, що культура підприємництва залежить від конкретно-історичних факторів, це все ж парасольковий термін.

Ключові слова: бізнес-історія, історія підприємництва, культура підприємництва, модернізація.

**ENTREPRENEURIAL CULTURE:
TO THE PROBLEM OF DEFINITION OF THE CONCEPT IN THE CONTEXT
OF URBANIZATION PROCESSES OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY**

Vodotyka Tetiana Serhiivna,
*PhD in History, Senior Research Fellow at the Department
of Historical Regional Studies,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
tvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5714-4222*

The author reveals the essence of the concept of "entrepreneurship" and "culture of entrepreneurship" – in general, and in the context of modernization transformations of the second half of the XIX – early XX century. The article emphasizes that the concepts of "entrepreneurship" and "entrepreneurship culture" are contextual while retaining standard features. Views on the essence of entrepreneurship by Josef Schumpeter, Alfred Chandler (founder of business history), Franco Amateur, etc., are analyzed. The author refers to the works of Max Weber, Werner Sombart, Rolf Ruttinger in the analysis of the concept of "entrepreneurial culture". In the context of the study, the author defines the culture of entrepreneurship as synonymous with a new system of norms and symbols, forms, methods of entrepreneurial activity, even a new goal (the new author understands as modern, industrial, as opposed to traditional). Entrepreneurship culture is object-subjective and cannot be reduced to socio-psychological, value or motivational components. It includes a set of rules and tools for solving external adaptation and internal integration of resources. The conclusions noted the key features of entrepreneurial culture – eclecticism, instability, low level of innovation, confrontational style of relations with workers, short-sightedness and prevalence of motives for self-affirmation, in relations with the authorities – dependence. Even though the culture of entrepreneurship depends on specific historical factors, it is still an umbrella term.

Key words: business history, history of entrepreneurship, the culture of entrepreneurship, modernization.

Термін «підприємництво» впродовж історичного розвитку набував різних відтінків значень залежно від зміни ролі підприємця в економічному розвитку. Отримала поширення точка зору, згідно з якою відмінною характеристикою підприємництва є його інноваційний характер. Ця традиція бере початок у класичній праці Йозефа Шумпетера «Теорія економічного розвитку», опублікованій на початку ХХ ст., у 1911 році (Шумпетер, 2011). Теза про підприємництво, як творче

руйнування, й досі є вельми популярною та актуальною, особливо в транзитних суспільствах, яким власне є Україна (Базилевич, 2006).

Альфред Чандлер представляв підприємницьку функцію трохи інакше – як керівництво власником (групою власників) фірмою. Це, загалом, було вірним для підприємств ХІХ ст., а також невеликих фірм. А. Чандлер став засновником цілого напрямку на перетині історичної та економічної наук – бізнес-історії. Фактично,

йому вдалось створити новий предмет дослідження та домінувати в його вивченні упродовж довгого часу. Він розробив цілісну та несуперечливу модель розвитку американської компанії від доіндустріальної до менеджерської. Теоретичним стрижнем моделі є три взаємопов'язані процеси: 1) зміна форми власності від індивідуальної (родинної) до акціонерної; 2) розвиток інтеграції виробництва та ринку як фактора посилення впливу фірми на економіку; 3) трансформація управління фірмою від одноосібного з невеликим колом помічників до піраміди менеджменту з розподілом обов'язків.

Італійський історик економіки та бізнесу Франко Амато́рі з університету Боконі в Мілані означив підприємництво як невланне поняття. Підприємництво охоплює дуже широкий спектр соціальних ролей (від керівника корпорації до власника вуличної кав'ярні), занять тощо. З огляду на Шумпетерове визначення підприємця як новатора, професор Ф. Амато́рі називає підприємцями тих, хто розподіляє ресурси компанії незалежно від форми власності на капітал, адже новаторство – не єдина функція й прерогатива підприємця. Таким чином, підприємець – не лише власник компанії чи менеджер, а підприємливий керівник, який вміє шукати і знаходити адекватні відповіді на виклики економіки та суспільства (Шпотов, 2009: 42–43).

Трактування підприємництва як інноваційної діяльності дає підстави для трьох позицій. Перша – базовими є поняття підприємливості, винахідливості, ініціативності, готовності до ризику, підприємець виступає як ділова і творча людина. Друга – підприємництво розглядається як окрема група в соціальній структурі суспільства, при цьому увага звертається на його ролі в системних змінах, соціально-інноваційній трансформуючій діяльності. Врешті, третя позиція має у фокусі підприємця як господарюючого суб'єкта, який прагне до максимізації прибутку будь-якими методами. Для нас видається продуктивною друга позиція.

На нашу думку, в системі соціальної структури суспільства підприємництво варто розглядати як соціо-професійну групу, яка перебувала в процесі формування. Сам факт існування підприємництва свідчив про розмивання станової структури традиційного суспільства. Однак, до остаточної інституалізації підприємців, як окремого соціального прошарку, справа так і не дійшла. За визначенням Р. Лінднера, «як представники транссоціальної суспільної формації вони були однаково пов'язані формами вертикальної і горизонтальної комунікації як із селянством, так і з аристократією; як зі світом дрібної буржуазії, так і з технічною інтелігенцією. Вони перебували у прямій і опосередкованій залежності від самодержця та його владної вертикалі» (Лінднер, 2008: 16).

Для використання у дослідженнях варто називати підприємців універсальним терміном «соціальна група» чи «прошарок».

Наприкінці XIX – на початку XX ст. лише почали формуватися стабільні складові підприємництва – технічна еліта, управлінці, банкіри, промисловці. Попри освітню, етнічну, соціальну та світоглядну строкатість, підприємництво міст виявилось найактивнішою соціальною групою, здатною до творення власного

простору і трансформації довколишнього. Зміни мотивацій, усвідомлення власної значущості та можливостей, потреба у формулюванні та відстоюванні власних інтересів – все це вело до виокремлення підприємців у специфічну соціо-професійну групу. Цей процес мав свої регіональні особливості, пов'язані з культурними традиціями, природними та економічними факторами. Еволюція підприємницького прошарку від замкненої групи традиційного суспільства до відкритої спільноти, готової не лише сприймати, а й генерувати зміни, так і не набула завершеного характеру.

Актуалізація суспільної функції підприємництва відбувалась в умовах модернізаційних перетворень, формування індустріального суспільства. Головним (але не єдиним!) рушієм модернізації другої половини XIX – початку XX ст. була самодержавна економічна політика. Городяни-господарники та інші представники місцевих еліт відігравали роль своєрідного інструменту економічних та соціокультурних перетворень. Саме індивідуалізований та орієнтований на раціональну мету характер діяльності, зміни у сформованих патернах поведінки перетворювали підприємців на носіїв процесів зрушень (Лінднер, 2008: 35).

Поняття культури підприємництва. Підприємницька культура – складний феномен, який має власну логіку розвитку. Він включає в себе кілька структурних рівнів. Перш за все, особистісний – культурно-обумовлені цінності, норми та мотиви, що безпосередньо визначають економічну діяльність людей. Коли ці індивідуальні цінності та норми, патерни та стереотипи закріплюються та відтворюються у повсякденних практиках, вони утворюють наступний – інституційний рівень підприємницької культури.

Підприємницька культура володіє певними соціальними цінностями – неординарність мислення, творчий пошук, гнучкість організації, прагнення до постійних інвестицій, різноманітність та інтенсивність контактів, самостійність. Культура відповідального підприємництва інтегрує власне економічні інтереси (орієнтація на прибуток) з інтересами суспільства на основі соціальної відповідальності (націленість на суспільну довіру). Економічна та соціальна складова є невіддільними: досягнення соціальних цілей залежить від економічного зростання, яке в свою чергу зумовлюється ефективністю використання соціальних факторів та ресурсів, «людського капіталу» (Лінднер, 2008: 35).

Щодо дефініцій терміну «підприємницька культура». Нині він видається радше зручним «парасольковим терміном» (Fritsch, Wyrwich, 2017), але формування розуміння цього поняття пройшло доволі довгий шлях.

Макс Вебер виділив два культурно-історичні типи підприємництва – авантюристичний (примітивний ливварський) та зрілий виробничий. В основі кожного типу лежать відповідні цінності та цілі (або прагнення швидкої наживи заради споживання, або прагнення до збагачення заради розвинення виробництва). За Вебером, культура авантюристичного підприємництва є універсальною. Рух до зрілого підприємництва пов'язаний з протестантською етикою, яка формує дух капіталізму (Вебер, 1994: 261).

Вернер Зомбарт не наголошував на відмінностях продуктивного і непродуктивного підприємництва, він

стверджував, що сутності, які лежать в основі підприємництва, єдині, хоча історично мінливі і динамічні. Аби бути успішним, підприємець має поєднувати дві риси – «підприємницький дух», який дозволяє здобути багатство, та умовно «міщанський дух», який дозволяє його зберегти. В. Зомбарт розглядає генезис культури зрілого продуктивного підприємництва в більш широкому смислово контексті як продукт взаємодії сукупності факторів. Він підкреслював значення політики держави в процесі формування культури зрілого підприємництва. Однією з передумов розвитку підприємництва є наявність у суспільстві меншин, що зазнають тиску з боку держави і компенсують заборону на доступ до влади досягненням успіхів у сфері підприємництва. Не менш важливий, за визначенням В. Зомбарта, демографічний фактор, адже міграція стимулює у деяких соціальних груп, незалежно від їх етнічної чи релігійної приналежності, прагнення до збагачення і матеріального благополуччя. Нарешті, В. Зомбарт виділяв технологічний фактор – розвиток науки, що відкриває нові можливості для зростання продуктивності праці, а, отже, зростання доходів (Зомбарт, 1994).

Рольф Рюттінгер розглядає культуру підприємництва на дуалістичній основі. По-перше, культура підприємництва впливає з уявлень про цінності, норми, принципи та зразки поведінки, які власне продукуються самими підприємцями. По-друге, культура має власну динаміку поступу, яка може мати як позитивні, так і негативні якості. У такому визначенні культура підприємництва перетинається з організаційною культурою. Відтак, культура підприємництва як наукова проблема знаходиться на стадії наукового осмислення через свою складність, багатогранність та міждисциплінарність. Попри це, набір базових складових та евристичний потенціал категорії є незаперечними. Так, застосування категорії «підприємницька культура» сприяє глибшому та більш всебічному аналізу підприємницької діяльності, допомагає зрозуміти методи та форми реалізації творчості підприємців.

Російська дослідниця В. Макеева визначає культуру підприємництва як сукупність зразків поведінки, цінностей, соціальних норм, фундаментальних принципів та суспільних інститутів, які орієнтують суб'єкти на ті чи інші форми економічної активності в системі підприємництва, і забезпечують передачу досвіду та стійкість підприємництва у часі (Макеева, 2002: 12).

Часом культуру підприємництва розуміють як:

- середовище, яке заохочує до інноваційних, ризикованих та креативних рішень;
- атмосферу всередині самої фірми, яка заохочує працівників до інновацій;
- суспільне явище, що виражає ступінь оволодіння професійною групою підприємців, її представниками практикологічними та ментальними алгоритмами розширеного відтворення приватного капіталу в будь-якій сфері матеріального і духовного виробництва (Модель І., Модель Б., 1997).

В контексті нашого дослідження культуру підприємництва слід розуміти як синонім нової системи норм і символів, форм, методів підприємницької діяльності, навіть нового цілепокладання (нове розуміється в якості модерне, індустріальне, на протигагу традиційному). Культура підприємництва носить об'єктно-суб'єктний

характер і не може бути зведена лише до соціально-психологічних, ціннісних чи мотиваційних компонентів. Вона включає набір правил та засобів вирішення проблем зовнішньої адаптації й внутрішньої інтеграції ресурсів. Це дає підстави аналізувати в контексті становлення культури підприємництва політико-правові засади її формування, регіональні відмінності становлення в урбанізаційному контексті, еволюцію комунікації з робітниками та міськими громадами тощо. Відтак, поняття «культури підприємництва» співвідноситься нами із діяльністю економічно активної соціальної групи в координатах регіональної варіативності модернізаційних перетворень у містах України.

Культура підприємництва в дореволюційних імперських містах була надзвичайно багатоманітною. Представники різних етнічних та соціальних груп привносили власні елементи в це явище. Як результат, переплітались елементи західноєвропейського та місцевого українського підприємництва, протестантської та традиційної етики (Бородкин, Петров, 2010: 7–9).

Всі ці частинки інтегрувались та взаємно доповнювались. Київ, Одеса, Маріуполь, Ніжин та інші міста у XIX ст. мали, чи, вірніше, були на стадії накопичення того, що Блер Рубл назвав «капіталом розмаїтості» на початку XXI ст. Іноетнічні мігранти ставали джерелом формування підприємницького прошарку, а їх культура та практики ставали також джерелами насичення підприємницької культури (Рубл, 2007: 14, 28, 31). Однак в імперських містах на рубежі XIX–XX ст. виникли проблеми з толерантністю. «Прагматичний плюралізм» поступився місцем нетерпимості, позбавляючи сенсу відповідні стратегії виживання та розвитку.

Культура підприємництва в контексті урбанізаційних та модернізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст. проявлялась у наступному:

- ставленні до найманих працівників;
- ставленні до власної справи (прагнення створити щось більше за фірму-одноденку чи заробити тут і зараз без далекоглядних планів, (не)ощадливість, (не)інноваційність тощо);
- сферах докладання зусиль (торгівля, промисловість, транспорт, сфера послуг чи банківська);
- (не)ефективності управління;
- (не)усвідомленні своєї соціальної відповідальності;
- (не)прагненні до суспільного визнання;
- відносинах із владою різних рівнів та міра корупційної складової в них;
- самоусвідомленні;
- ставленні до закону (повага до його духу та слідування його духу);
- способі побудови відносин із клієнтами та діловими партнерами (взаємна вигода vs одностороння вигода, (не)повага).

Висновки. У фокусі нашого дослідження було становлення модерної культури підприємництва в контексті урбанізаційних процесів. При цьому її розглянуто як систему норм і символів, нових форм і методів підприємницької діяльності, нового цілепокладання (нове в якості модерне, індустріальне, на протигагу традиційному), сукупність індивідуальних та групових інтересів, особливостей поведінки найманих працівників, стилю керівництва, взаємин працівників із

власником, умов праці, яка визначає суспільну значимість та специфіку функціонування підприємства і підприємців як соціальної групи.

Основними рисами культури підприємництва епохи бурхливих модернізаційних перетворень є наступні:

- еkleктичність;
- нестабільність;
- залежність від влади на різних рівнях, і то суттєва;
- доволі низький рівень інноваційності;
- домінування мотивів одномоментної вигоди над мотивами довгострокових інвестувань;
 - у відносинах із робітниками – скоріше конфронтаційний стиль поведінки, аніж конструктивний;
 - поширеність мотивів самоствердження (як на особистісному рівні, так і на груповому);
 - хижацьке загалом ставлення до навколишнього простору та ресурсів (тут мова не лише про природу, а й міський простір та людські ресурси).

Перелік цих рис до певної міри є умовністю. Наскрізною ж рисою підприємницького прошарку міст підросійської України можна назвати недалекоглядність. Свідчення цього – ставлення до робітничого питання у критичні роки після 1917 р.

Під час Громадянської війни робітниче питання стояло надзвичайно гостро. Підприємницькі організації практично не займалися питаннями соціальної відповідальності бізнесу та охорони праці. Відновлення та інтенсифікація виробництва хвилювали підприємців набагато більше, аніж становище робітників. В умовах війни та революції поступки робітникам видавались недоречними. Революція налякала підприємців, але нічому не навчила. Як писала у 1918 році газета «Киевская мысль», «для гг. промышленников год революции – это только год панического страха, а вовсе не год величайшего опыта» (Шацилло, 2008: 320).

Література:

1. Fritsch M., Wyrwich M. The effect of entrepreneurship on economic development – an empirical analysis using regional entrepreneurship culture. *Journal of Economic Geography*. 2017. Vol. 17. Issue 1. P. 157–189.
2. Базилевич В. Д. Неортодоксальна теорія Й. А. Шумпетера. *Історія економічних учень* : у 2 ч. Київ : Знання, 2006. Т. 2. С. 312–324.
3. Бородин Л.И., Петров Ю.А. Экономическая история сегодня: к итогам XV Мирового конгресса. *Экономическая история*. 2010. С. 7–9.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994.
5. Зомбарт В. Буржуа: етюды по истории духовного развития современного экономического человека. Москва : Наука, 1994.
6. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Київ–Донецьк : ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2008.
7. Макеева В. Г. Культура предпринимательства. Москва : ИНФРА-М, 2002.
8. Модель И. М., Модель Б. С. Профессиональная культура предпринимателя. 1997. URL : <http://ecsocman.hse.ru/data/835/885/1216/003.MODEL.pdf>
9. Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві. Київ : Критика, 2007.
10. Шацилло М. К. Российская буржуазия в период Гражданской войны и первые годы эмиграции. 1917 – начало 1920-х годов. Москва : Наука, 2008.
11. Шпотов Б. М. Теория эволюции фирмы Альфреда Д. Чандлера и пути развития промышленности. *Экономическая история*. 2009. С. 21–50.
12. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.

References:

1. Fritsch, M., Wyrwich, M. (2017). The effect of entrepreneurship on economic development – an empirical analysis using regional entrepreneurship culture. *Journal of Economic Geography*, Vol. 17, Issue 1, pp. 157–189. [in English].
2. Bazylevych, V. D. (2006) Neortodoksalna teoriia Y. A. Shumpetera [J. A. Schumpeter's unorthodox theory]. *Istoriia ekonomichnykh uchen* : u 2 ch. Kyiv : Znannia, T. 2, pp. 312–324. [in Ukrainian].
3. Borodkin, L.I., Petrov, Yu.A. (2010). Ekonomicheskaya istoriya segodnya: k itogam XV Mirovogo kongressa [Economic history today: to the results of the XV World Congress]. *Ekonomicheskaya istoriya*, pp. 7–9. [in Russian].
4. Veber, M. (1994) Protstantska etyka i dukh kapitalizmu [Protestant ethics and spirit of capitalism]. Kyiv : Osnovy. [in Ukrainian].
5. Zombart, V. (1994) Burzhua: etyudy po istorii duhovnogo razvitiya sovremennogo ekonomicheskogo cheloveka [Bourgeois: sketches on the history of the spiritual development of a modern economic person]. Moskva : Nauka. [in Russian].
6. Lindner, R. (2008) Pidpriyemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rosiiskoi imperii) [Entrepreneurs and the City in Ukraine, 1860–1914 (Industrialization and Social Communication in the South of the Russian Empire)]. Kyiv–Donetsk : TOV «VPP «PROMIN», 2008. [in Ukrainian].
7. Makeeva, V. G. (2002) Kultura predprinimatelstva [Entrepreneurship culture]. Moskva : INFRA-M. [in Russian].
8. Model, I. M., Model, B. S. (1997). Professionalnaya kultura predprinimatelstva [Professional culture of the entrepreneur]. Retrieved from : <http://ecsocman.hse.ru/data/835/885/1216/003.MODEL.pdf> [in Russian].

9. Rubl, B. (2007). Kapital rozmaidosty. Transnatsionalni mihranty v Monreali, Vashynhtoni ta Kyievi [Diversity capital. Transnational migrants in Montreal, Washington and Kyiv]. Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian].
10. Shacillo, M. K. (2008). Rossijskaya burzhuaziya v period Grazhdanskoj vojny i pervye gody emigracii. 1917 – nachalo 1920-h godov [The Russian bourgeoisie during the Civil War and the first years of emigration. 1917 – early 1920s]. Moskva : Nauka. [in Russian].
11. Shpotov, B. M. (2009). Teoriya evolyucii firmy Alfreda D. Chandlera i puti razvitiya promyshlennosti [Alfred D. Chandler's Theory of Firm Evolution and Industrial Development]. *Ekonomicheskaya istoriya*, pp. 21–50. [in Russian].
12. Shumpeter, Y. A. (2011). Teoriia ekonomichnoho rozvytku. Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnoho tsyклу / per. z anhl [Theory of economic development. Research of profits, capital, credit, interest and economic cycle / translation from English]. Kyiv : VD «Kyievo-Mohylianska akademiia», 242 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.06.2021
The article was received 12 June 2021

ПОКАРАННЯ ДЛЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ: ДОЛЯ НІМЕЦЬКИХ ЖІНОК УКРАЇНИ

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Мета роботи. Стаття присвячена долі жінок-вольксдойче після завершення Другої світової війни. В центрі уваги історії жінок Південної України, регіону України, на території якого значна частина німецького населення опинилась в окупації. Історіографія проблеми охоплює роботи, в яких висвітлюється питання гендерної історії в розрізі теми: Лариси Белковець, Людмили Бургарт, Андрія Котлярчука, Майї Лутай, Олени Стяжкіної та інших. Джерелами дослідження стали слідчі справи НКВС щодо жінок, котрі прийняли німецьке підданство, спогади очевидців, статистичні матеріали.

Результати та наукова новизна дослідження. З'ясовані обставини та причини, чому жінки обирали статус фольксдойче. Зокрема в процесі дослідження з'ясовано, що це не завжди був добровільний чи усвідомлений вибір: жінки, що опинились в складних життєвих ситуаціях, обирали стратегію виживання, яка на їхню думку могла стати успішною. Статус фольксдойче не гарантував щасливого життя, достатнього харчування чи нормальних умов проживання для жінки та її сім'ї. Він давав право на мінімальну допомогу, проте накладав на фольксдойче чимало обов'язків, змушував примирюватися із злочинами нацистів по відношенню до мирного населення та віддавати дітей в гітлерюнг чи до Союзу німецьких дівчат, де їх виховували у дусі нацистської ідеології. Німецькі жінки рідко брали активну участь у колабораціонізмі: вони зрідка працювали перекладачками, вчительками для фольксдойче та українських шкіл, що недовго існували на окупованій території. На Півдні України до фольксдойче зараховували також етнічних шведів – мешканців шведської колонії Старошведське. Для німців Півдня України в статусі фольксдойче війна завершилася спочатку примусовою евакуацією в Німеччину німцями, а потім примусовою репатріацією радянськими військами додому. В результаті на жінок-вольксдойче чекали суди із звинуваченнями у зраді та пособництві фашистам. Жінки становили більшість спецпоселенців в Сибіру, на Уралі та в Казахстані. Проте багатьом німкеням вдалось уникнути репатріації і назавжди залишитись у країнах Європи поза радянським впливом.

Ключові слова: локальна історія, гендерна історія, фольксдойче, Друга світова війна, НКВС.

PUNISHMENT FOR VOLKSDEICHE: THE FATE OF GERMAN WOMEN OF UKRAINE

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
PhD in History, Associate Professor,
Head of the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

The purpose of the work. The article is devoted to the fate of Volksdeutsche women after the end of the Second World War. The focus is on the history of women in southern Ukraine, a region of Ukraine where a large part of the German population is under occupation. The historiography of the problem covers works that cover the issue of gender history in the context of the topic: Larysa Belkovets, Lyudmila Burgart, Andriy Kotlyarchuk, Maya Lutai, Olena Styazhkina and others. The sources of the study were the NKVD investigative cases against women who accepted German citizenship, eyewitness accounts, and statistics.

Results and scientific novelty of the study. The circumstances and reasons why women chose the status of Volksdeutsche have been clarified. In particular, the study found that this was not always a voluntary or conscious choice: women in difficult life situations chose a survival strategy that they thought could be successful. Volksdeutsche status did not guarantee a happy life, adequate nutrition or normal living conditions for the woman and her family. He was entitled to minimal assistance, but imposed many responsibilities on the Volksdeutsche, forcing them to accept Nazi crimes against civilians and send their children to Hitler's or the German Girls' Union, where they were raised in the spirit of Nazi ideology. German women seldom took an active part in collaborationism: they seldom worked as translators, teachers for Volksdeutsche and Ukrainian schools that did not last long in the occupied territories. In the south of Ukraine, the Volksdeutsche also included ethnic Swedes – residents of the Swedish colony Staroshvedske. For the Germans of southern Ukraine in the status of Volksdeutsche, the war ended first with the forced evacuation to Germany by the Germans, and then by the forced repatriation of Soviet troops home. As a result, Volksdeutsche women were tried on charges of treason and aiding the Nazis. Women made up the majority of special settlers in Siberia, the Urals, and Kazakhstan. However, many Germans managed to avoid repatriation and remain in European countries forever without Soviet influence.

Key words: local history, gender history, Volksdeutsche, World War II, NKVD.

Вступ. Доля українських німецьких жінок, гендерної історії окупації (Стяжкіна, 2015). Традиційно в сферу уваги дослідників потрапляли німці-чоловіки: як перші жертви сталінської депортації 28 серпня 1941 року, як колабораціоністи та виконавці

Голокосту (Steinhart, 2009). Виключення складає тема примусового залучення німецьких жінок до «трудоармії» відповідно до постанови ДКО від 7 жовтня 1942 року (О дополнительной мобилизации немцев для народного хозяйства СССР, 1942), але й ці жіночі історії скоріше виконували ілюстративну функцію, оскільки до «трудоармії» також забирали чоловіків (тут можна відзначити розділ «Цветы за колючей проволокой» у книзі Герхарда Вольтера, присвячений спогадам саме жінок-німкеней) (Вольтер, 1998). Жінки-німкені виступають у ролі статистиків нацистських злочинів як бездіяльні та безпомічні свідки, що можуть говорити однією мовою з ворогом, але не розуміють очевидного (Steinhart, 2010).

На жаль, у більшості досліджень відсутні демографічні дані, що містять поділ чисельності німецьких спецпоселенців за статтю. Тим більше зростає вага досліджень, в яких виконано подібні обрахунки, адже з них випливає, що кількість жінок серед німецьких спецпоселенців у 1949 р. (за попередні роки, як зазначає авторка, зробити подібні підрахунки практично неможливо через відсутність даних) перевищувала кількість чоловіків в 2 рази (на прикладі Казахстану) (Бургарт, 2001: 203–204). Подібна гендерна картина складається й на прикладі Уралу (Немецкое население на Южном Урале в военные и послевоенные годы, 2013) та Сибіру (Белковец, URL: <http://old.memo.ru/history/nem/chapter4.htm>). Вже згаданий Вольтер наводить відомості, що в жовтні 1946 року з 774178 німців, котрі знаходились на спецпоселеннях, 122336 осіб склали чоловіки, 296014 – жінки, 355828 – діти, додатково в трудоармії знаходилося ще 121459 німців (71207 чоловіків та 50252 жінок). Всього у 1941 р. на спецпоселення було вислано 856 637 німців, а після війни ще 208462 (Реабилитация: как это было, 2000).

Не зважаючи на велику кількість переміщених 1941 року німців, значна кількість (200 тис. осіб) була залишена на місці проживання через хід військових дій (Луцай, URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12086003.pdf>). В першу чергу це стосується так званих «чорноморських німців»: мешканців Південної України, котрих не встигли переселити та задіяти в «трудоармії» (Мартиненко, 2008: 100).

Мета роботи: дослідити історії жінок Південної України, регіону України, на території якого значна частина німецького населення опинилась в окупації.

Виклад основного матеріалу. Офіційне ставлення до жінок-фольксдойче у радянські часи визначала загальна оцінка німецького народу як народу-зрадника. У конкретних випадках, а саме під час судових розглядів у повоєнний час їх охарактеризовано як пособниць фашистського режиму, котрі мають спокутувати свою провину у місцях заслання.

Однак ставлення до німкеней, котрі знали мову, могли вирішити якісь нагальні питання, заступитись перед окупаційною владою або скористатись посадовим становищем чоловіка для вирішення питань життя і смерті, не створило подібного образу для українського населення. «Бути німкенею за умов окупації означало також мати можливість допомагати іншим людям», – зазначає О.Стяжкіна (Стяжкіна, 2015: 51). Звідси особливе ставлення до українських німок, що

не супроводжувалось осудом, а жорстокі заходи радянської влади навпаки змушували співчувати долі своїх висланих землячок.

Іншим було ставлення в місцях депортації в Сибіру, на Уралі, в Азії, для місцевого населення це були чужинці із статусом спецпоселенців, безправні і злиденні. Особливо негативне ставлення було до спецпереселенців повоєнної хвилі з числа тих, хто перебував на окупованій території, оскільки їхні справи базувались на вже згаданому пособництві. Воно зберігалось досить довго, оскільки трансливалось й підживлювалось владою.

Працелюбство, здатність облаштуватись на новому місці: за статичними даними половина німецьких спецпоселенців 10 років потому мало власне житло, худобу і птицю, а крім того – відзнаки та нагороди за ударну працю на промислових та сільськогосподарських підприємствах, згодом було оцінене місцевим населенням. Проте не відобразилось на поверненні громадянських прав:

«Я обращаюсь к Вам, т. Эренбург. Я долго думала, стоит ли писать это Вам, но решила, что писатель, а особенно публицист, как Вы, должен знать и то, что происходит у него дома. Я читала многие Ваши произведения и статьи. Везде Вы выступаете поборником прав человека. Вы пишете о праве человека на счастье, о том, что дети – будущее, имеют у нас все права на счастье, что людей, у которых отобраны надежды на будущее, у нас нет «негров». А вот я «белый негр». Мне 18 лет, но я не могу поехать учиться в соседний город за 12 часов езды, я не могу выйти за 5 км от черты города, иначе мне обеспечено 20 лет каторги. За что это?» (Реабилитация: как это было, 2000), – звертається до Іллі Еренбурга 18-річна дівчина, донька спецпоселенців з м. Тюмені: німця та єврейки, в 1953 році.

Більшість звинувачень у зраді та пособництві ворогу, що вели до засудження жінок-фольксдойче до ВТТ базувались на формальних речах. Так, дві росянки, працівниці Дніпровського пароплавства, Віра Миколаївна Россаль та Марія Костянтинівна Россаль, одружені з братами – херсонськими німцями, котрі отримали статус фольксдойче, в 1945 р. розділили долю свої чоловіків (Державний архів Херсонської області, спр. 2094). 11 років по тому, в 1956 році, Віра Россаль звернулась в МВС з вимогою повернути їй особисті документи, вилучені при арешті, проте їй цинічно відповіли, що такі документи у справі відсутні. Так фото її маленьких дітей, її і чоловіка, назавжди залишились у слідчій справі.

Для таких жінок була складена Записка Комісії ЦК КПР про зняття з обліку учасників ВОВ та інших категорій поселенців (1955 р.), зокрема жінок російської, української та інших національностей, котрі були виселені разом з чоловіками, з якими вони на даний момент припинили шлюбні відносини (Реабилитация: как это было, 2000). Оскільки Віра Россаль в 1956 році знову знаходилась в Херсоні, вочевидь її шлюбні відносини припинились.

Не всі фольксдойче були безневинні, так у справі Вільгельміни Едуардівни Коновалової-Гасс, засудженої до 10 років таборів, німкені, 1880 року народження, уродженки с. Тарасівка Миколаївської області,

зазначалось, що вона не лише прийняла німецьке підданство, але й активно займалась збором продовольства для німецької армії (Державний архів Херсонської області, спр. 1272). Лідія Францівна Куліковська, 1889 року народження, уродженка Миколаєва, санітарка дитячого відділення Херсонської лікарні, за німців працювала перекладачкою та лаборантом на водокачці й заодно видавала квартири евакуйованих комуністів і євреїв з метою їх грабунку. При цьому вона була членом ВКП(б). Лідія Куліковська добровільно виїхала в Німеччину разом сином, була репатрійована та засуджена на 5 років ВТТ. Проте у 1955 році її справу знову піднімали у зв'язку із підозрою щодо сина як іноземного агента (Державний архів Херсонської області, спр. 1413).

Але все ж такі формальність звинувачень не передбачувала якихось відмінностей у покараннях. Так, Стахурська Ольга Густавовна (Державний архів Херсонської області, спр. 2282), німкеня, уродженка Житомирської області, мешканка Херсону, отримала ті ж 5 років ВТТ лише за отримання німецького паспорту (знаходився у справі, причому, судячи із сучасних роз'яснень німецької влади, зараз це чинний документ, що є підставою для набуття німецького громадянства).

Уявлення про привілейоване життя фольксдойче руйнується спогадами очевидців: це шматочок мила, до сотні грамів жирів та порція хліба за картками. Принаймні на Півдні України годі було й очікувати кращого. Особливо тяжко фольксдойче перенесли примусову евакуацію в Німеччину 1943 року, котра здійснювалась поспіхом, практично весь шлях до кордону з СРСР німці-фольксдойче мали пройти пішки. В основному це були жінки, оскільки на той час чоловіків-фольксдойче почали масово мобілізувати і армію. Тих, хто затримував колону, захворів і не міг йти далі, могли розстріляти за непокору і саботаж. По прибуттю на місці ті, хто пережив тяжку дорогу, проходили сегрегацію, їм робили якісь аналізи, відповідно до яких колишня фольксдойче могла потрапити до концтабору або туди могли запроторити її дітей, якщо чистота їх арійської крові виявлялась недостатньою. В умовах завершення війни фольксдойче та їх діти використовувались нацистами як трудовий та біоресурс.

Подібна історія трапилась з сім'єю Фрай. Доля німкеня, котрі до війни знаходились у змішаних шлюбах з євреями, складалась трагічно. Для німців Півдня України це не було чимось надзвичайним: німецькі та єврейські колоністи завжди жили поряд. Єлизавета Фрай, німкеня з Каховки, мала сина Едуарда від такого шлюбу. Чоловік загинув на фронті ще на початку війни. Її невістка розповідає:

«Так, мама в нього немка – Фрай, і когда началась война, це ж він уже розказував. Їх евакуїровали, забрали немци, туди вислали. Всіх. І він був... вивезли їх всіх. Він був у госпіталі, немці кров брали. Дітей много, брали для немцев кров. ... в Германії, там написано, есть адрес, де вони були, всьо [За архівними документами мати, Єлизавета Фрай, знаходилась на примусових сільськогосподарських роботах в с. Ошка, а її син Едуард, чоловік Нілі Мусімович, – в німецькому госпіталі в м. Оснобрюк]. І він був там, а мама робила в хазяїна. Вона сильно плакала. І тоді цей хазяїн чи немец був, не знаю, визволив його. Украв.

І каже, украв же ж його оттудова, і когда обиск робили, він свою дочку і його в сундук заховав. Це він так розказував так, і в сундуку вони сиділи. Обиск робили, не найшли. А потом їх звільнили, в 43-м году чи як... Звільнили їх це, приїхали сюди, а Фрай були, це родителі її, і дедушка і бабушка, і мама, їх сразу, тоді ще Сталін був, я не знаю, знаю, що їх на Север судили...» (Інтерв'ю з Нілою Мусімович).

Батьки чоловіка саме повернулись з евакуації. Тоді Єлизавета вирішила залишити сина, щоб зберегти йому життя, з дідусем і бабусею. Вона не дочекалась дозволу німцям повернутись із засланням. Весь час вела із сином листування, а коли він вже демобілізувався з армії, то зміг її відвідати.

Тривога за сина Єлизавети Фрай не була безпідставною – дитяча смертність у місцях спецпоселень була надвисокою і поступалась лише смертності серед чоловіків (Бургарт, 2001: 194). Причини полягали у відсутності належного харчування та проживання, а також кваліфікованої медичної допомоги у місцях відбування покарання. За таких обставин важко не погодитись з виразом Олександра Кадола, про те, що фольксдойче використовувались радянським урядом як етнічний образ ворога (Kadol, 2019: 10, 111–117).

Статус фольксдойче та право на німецьке громадянство отримували не лише німкені. В матеріалах держархіву Херсонської області зберігаються справи, з яких випливає, що статус фольксдойче отримала французька (Клоц Аделія Яківна, 1914 року народження, у справі зберігається її Arbeitsbuch – трудова книжка, видана окупаційною владою), народжена в Альт-Шведендорфі – Старошведському Херсонської губернії, сучасна Зміївка Херсонської області (у справі наявне також свідоцтво про народження) (Державний архів Херсонської області, спр. 1184) та шведка: Девятка Елла Христианівна (1906 року народження, також Старошведське). Жінки були прирівняні до німкеня. Дослідник шведської колонії Андрій Котлярчук зазначає, що в обличчі шведських колоністів окупаційна влада знайшла палких прихильників, оскільки шведи не пробачили жорстоких репресій радянської влади, й видали нацистам своїх земляків-комуністів (Котлярчук, 2012: 180). В перші три місяці німцями були знищені сусіди шведів – жителі сусідніх єврейських колоній. Проте згодом захоплення помстою радянському режимові та співпраця з окупаційним режимом поступово також залучило шведську молодь до цього злочину, що не мав відношення до помсти радянському режиму, а диктувався виключно нацистською ідеологією. Для дівчат на території Старошведського було створено відділення Союзу німецьких дівчат (Bund Deutsches Mädel). У своєму рідному Старошведському загоном гітлерюнгу з молодих шведів була заарештована шведка Марія Хінас, котра сховала єврейську дівчинку Міріам, доньку своїх сусідів. Дівчину розстріляли нацисти, а Марія Хінас була ув'язнена на тривалий термін (Котлярчук, 2012: 182–183).

При відступі німців шведи максимально вжили заходів для своєї евакуації з СРСР. Скоріше за все і Аделія Клоц, і Елла Девятка, котра мала чотирьох дітей та чоловіка-українця, який був на фронті (мав дві відзнаки за звитягу в боях Червоної армії, були вкладені у справу можливо з метою пом'якшити серця слідчих, та марно) або вирішили залишитись в Херсоні, або були примусово повернені радянськими військами для

того, щоб їх засудили до виселення на спецпоселення (відомості про це відсутні).

Таким чином вимальовується ще один напрям, куди доля спрямовувала жінок-фольксдойче – еміграція, або вірніше репатріація в ФРН, Швецію або інші європейські країни. В державному архіві Херсонської області в 1207 фільтраційних картках вказано, що особа була «евакуйована» в Германію перед звільненням території Херсонщини. Це картки тих, кому не вдалось уникнути повернення до СРСР. Важко знайти інформацію про кількість жінок, котрим це вдалось, але окремі відомості про них трапляються.

Опинившись поза зоною досяжності органів НКВС, жінки активно продовжували розшук своїх родичів, котрі зникли під час сталінських репресій. Так Іда Ліндер (Глубрехт), дочка Готліба Андреас-Андрійовича, розстріляного у 1938 р., що опинилась після війни у ФРН, у 1962 р. звернулася до посольства РРФСР з вимогою надати відомості про долю її батька (правду їй не повідомили, спочатку хотіли видати довідку, що батько помер в 1941 від хвороби, як це робили зазвичай для громадян СРСР, але зрештою написали, що його місцезнаходження не встановлено) (Державний архів Херсонської області, спр. 619). Ця тема є актуальною й досі, – нещодавно до автора статті звернулася громадянка Швеції з метою розшуку своєї родини, спорідненою з Глубрехтами. Виходить, що представниці однієї сім'ї з України після війни опинились в двох різних країнах: ФРН та Швеції, й до останнього часу не знали, як склалася доля їх рідних.

Результати дослідження. З'ясовані обставини та причини, чому жінки обирали статус фольксдойче. Зокрема в процесі дослідження з'ясовано, що це не завжди був добровільний чи усвідомлений вибір: жінки, що опинялись в складних життєвих ситуаціях, обирали стратегію виживання, яка на їхню думку могла стати успішною. Статус фольксдойче не гарантував щасливого життя, достатнього харчування чи нормальних умов проживання для жінки та її сім'ї. Він давав право на мінімальну допомогу, проте накладав на фольксдойче чимало обов'язків, змушував примирюватися із злочинами нацистів по відношенню до мирного населення та віддавати дітей в гітлерюнг чи Союзу німецьких дівчат, де їх виховували у дусі нацистської ідеології. Німецькі жінки рідко брали активну участь у колабораціонізмі: вони зрідка працювали перекладачками, вчительками для фольксдойче та українських шкіл, що недовго існували на окупованій території. На Півдні України до фольксдойче зараховували також етнічних шведів – мешканців шведської колонії Старошведське. Для німців Півдня України в статусі фольксдойче війна завершилася спочатку примусовою евакуацією в Німеччину німцями, а потім примусовою репатріацією радянськими військами додому. В результаті на жінок-фольксдойче чекали суди із звинуваченнями у зраді та пособництві фашистам. Жінки становили більшість спецпоселенців в Сибіру, на Уралі та в Казахстані. Проте багатьом німкеням вдалось уникнути репатріації і назавжди залишитись у країнах Європи поза радянським впливом.

Література:

1. Kadol O. Policy of tearism and Soviet leadership concerning the ethnic germans during the First and the Second World War. *Skhidnoievropeisky i storychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. № 10. P. 111–117. doi: 10.24919/2519-058x.10.159175
2. Steinhart Eric C. Policing the Boundaries of “Germandom” in the East: SS Ethnic German Policy and Odessa's ‘Volksdeutsche, 1941–1944. *Central European History*. 2010. Vol. 43. No. 1. P. 85–116. doi:10.1017/S0008938909991348
3. Steinhart Eric C. The Chameleon of Trawniki: Jack Reimer, Soviet Volksdeutsche, and the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*. 2009. Vol. 23. Issue 2. P. 239–262. URL : <https://doi.org/10.1093/hgs/dcp032>
4. Белковец Л. Спецпоселение немцев в Западной Сибири (1941–1955 гг.). URL : <http://old.memo.ru/history/nem/chapter4.htm>
5. Бургарт Л.А. Немецкое население в Восточном Казахстане в 1941–1956 гг. Усть-Каменогорск, 2001.
6. Вольтер Г. А. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после нее. Свидетельства очевидцев / под ред. В. Ф. Дизендорфа ; Межгосударственный совет российских немцев ; Обществ. Акад. наук рос. немцев. Изд. 2-е, доп. и испр. Москва : ЛА «Варяг», 1998. URL : <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=1190>
7. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 1184.
8. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 1272.
9. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 2094.
10. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 619.
11. Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012.
12. Лутай, М. Друга світова війна і доля українських німців. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/12086003.pdf>
13. Мартиненко В. Л. Депортації німецького населення на початку радянсько-німецької війни з території України (за матеріалами Запорізької, Донецької та Луганської областей). *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2008. № 11. С. 98–102.
14. ММ «Бабин Яр». Інтерв'ю з Нілою Мусімович.
15. Немецкое население на Южном Урале в военные и послевоенные годы (к 70-летию депортации немецкого населения СССР). *Материалы Межрегиональной научно-практической конференции*. Оренбург : ООО ИПК «Университет», 2013. URL : <https://www.osu.ru/sites/niisu/docs/germans.pdf>
16. О дополнительной мобилизации немцев для народного хозяйства СССР. Государственный Комитет Оборона. Постановление № ГОКО-2383сс от 7 октября 1942 г. Москва Кремль. (РГАСПИ, фонд 644, опись 1, д.61, лл.138-140.). URL : <https://www.soldat.ru/doc/gko/text/2383.html>

17. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Москва : МФД, 2000. Стр. 97–101. URL : <http://pmem.ru/index.php?id=154>
18. Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 42–66. URL : http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2015_2_5

References:

1. Kadol, O. (2019). Policy of tsarism and Soviet leadership concerning the ethnic germans during the First and the Second World War. *Skhidnoievropeyskiy istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, No. 10. pp. 111–117. doi: 10.24919/2519-058x.10.159175 [in English].
2. Steinhart, Eric C. (2010). Policing the Boundaries of “Germandom” in the East: SS Ethnic German Policy and Odessa's ‘Volksdeutsche, 1941–1944. *Central European History*, Vol. 43, No. 1, pp. 85–116. doi:10.1017/S0008938909991348 [in English].
3. Steinhart, Eric C. (2009). The Chameleon of Trawniki: Jack Reimer, Soviet Volksdeutsche, and the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 23, Issue 2, pp. 239–262. Retrieved from : <https://doi.org/10.1093/hgs/dcp032> [in English].
4. Belkovec, L. Specposelenie nemcev v Zapadnoj Sibiri (1941–1955 gg.) [Special settlement of Germans in Western Siberia (1941–1955)]. Retrieved from : <http://old.memo.ru/history/nem/chapter4.htm> [in Russian].
5. Burgart, L.A. (2001). Nemeckoe naselenie v Vostochnom Kazahstane v 1941–1956 gg. [German population in East Kazakhstan in 1941–1956]. Ust-Kamenogorsk. [in Russian].
6. Volter, G. A. (1998). Zona polnogo pokoja. Rossijskie nemcy v gody vojny i posle nee. Svidetelstva ochevidcev / pod red. V. F. Dizendorfa ; Mezhgosudarstvennyj sovet rossijskih nemcev ; Obshestv. Akad. nauk ros. nemcev. Izd. 2-e, dop. i ispr. [Zone of complete rest. Russian Germans during and after the war. Eyewitness testimonies / ed. V.F.Diesendorf; Interstate Council of Russian Germans; Societies. Acad. sciences grew. Germans. Ed. 2nd, add. and corrected]. Moskva : LA «Varyag». Retrieved from : <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=1190> [in Russian].
7. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 1184 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 1184]. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 1272 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 1272]. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 2094 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 2094]. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 619 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 619]. [in Ukrainian].
11. Kotlyarchuk, A. (2012). «V kuznice Stalina»: shvedskie kolonisty Ukrainy v totalitarnyh eksperimentah XX veka [“In the smithy of Stalin”: Swedish colonists of Ukraine in the totalitarian experiments of the XX century]. Moskva : Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN). [in Russian].
12. Lutai, M. Druha svitova viina i dolia ukrainskykh nimtsiv [Druha svitova viina i share of ukrainian nimtsiv]. Retrieved from : <https://core.ac.uk/download/pdf/12086003.pdf> [in Ukrainian].
13. Martynenko, V. L. (2008). Deportatsii nimetskoho naselennia na pochatku radiansko-nimetskoi viiny z terytorii Ukrainy (za materialamy Zaporizkoi, Donetskoi ta Luhanskoj oblasti) [Deportation of the Nimetsky population on the ear of the Radiansko-Nimetskiy viyny from the territory of Ukraine (for materials from Zaporizka, Donetsk and Luhansk regions)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni VN Karazina. Seriya: Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, No. 11, pp. 98–102. [in Ukrainian].
14. ММ «Babyn Yar». Interviu z Niloiu Musimovych [ММ "Babin Yar". Interview with Nila Musimovich]. [in Ukrainian].
15. (2013). Nemeckoe naselenie na Yuzhnom Urale v voennye i poslevoennye gody (k 70-letiyu deportacii nemeckogo naseleniya SSSR) [The German population in the South Urals in the war and post-war years (to the 70th anniversary of the deportation of the German population of the USSR).]. *Materialy Mezhhregionalnoj nauchno-prakticheskoy konferencii*. Orenburg : OOO IPK «Universitet». Retrieved from : <https://www.osu.ru/sites/niisu/docs/germans.pdf> [in Russian].
16. O dopolnitelnoj mobilizacii nemcev dlya narodnogo hozyajstva SSSR. Gosudarstvennyj Komitet Oborony. Postanovlenie № GOKO-2383ss ot 7 oktyabrya 1942 g. Moskva Kreml. (RGASPI, fond 644, opis 1, d.61, ll.138-140.) [About additional mobilization of Germans for the national economy of the USSR. State Defense Committee. Resolution No. GOKO-2383ss dated October 7, 1942 Moscow Kremlin. (RGASPI, fund 644, inventory 1, file 61, pp. 138-140.). Retrieved from : <https://www.soldat.ru/doc/gko/text/2383.html> [in Russian].
17. Reabilitaciya: kak eto bylo. Dokumenty Prezidiuma CK KPSS i drugie materialy. V 3-h tomah. Tom 1 [Rehabilitation: how it was. Documents of the Presidium of the Central Committee of the CPSU and other materials. In 3 volumes. Volume 1]. Moskva : MFD, 2000. Str. 97–101. Retrieved from : <http://pmem.ru/index.php?id=154> [in Russian].
18. Stiazhkina, O. V. (2015). Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsenariiv, intentsii y resursy vyzhyvannia [Women of Ukraine in the poorest payback: scenario insights, awareness resources of the vision]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 2, pp. 42–66. Retrieved from : http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2015_2_5 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.06.2021
The article was received 20 June 2021

УДК 930.1:303.446.4

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-33-6>

ЕКОНОМІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ЯК СКЛАДОВА ПУБЛІЦИСТИЧНИХ НАРИСІВ О. ЛОТОЦЬКОГО

Михайленко Галина Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
Irida55@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754

Мета роботи. Стаття присвячена висвітленню економічної тематики як вагомій частини публіцистичних розвідок О. Лотоцького, які доповнюють інтелектуальну біографію діяча. Історіографія питання представлена роботами, що присвячені саме розробці інтелектуальної біографії українських діячів. У поданій статті аналізуються матеріали О. Лотоцького, що побачили світ у періодичних виданнях наприкінці XIX – на початку XX ст. Вони характеризують питання селянського та дворянського землекористування, проблеми кредитування у Російській імперії тощо. Окрема увага звертається на історичну розвідку О. Лотоцького «Історія государственного контроля», присвячену 100-річчю Державного контролю в Російській імперії. Ця тематика виникла у творчому доробку О. Лотоцького у результаті нової сфери професійної діяльності. 1897 р. він опинився на службі у Київській контрольній палаті, а 1900 р. перевівся з Києва до Державної палати у Петербурзі. Нова сфера діяльності визначила й один з напрямів публіцистичних розвідок О. Лотоцького.

Наукова новизна та результати дослідження. О. Лотоцький більш знаний як історик церкви, активний прихильник ідеї проголошення автокефалії Української православної церкви, учасник політичних подій на українських теренах протягом 1917–1920 рр. Останнім роками зростає увага до мемуарів діяча, що презентують палітру подій, учасниками яких був науковець, з кінця XIX – до початку 20-х рр. XX ст. Проте, дещо обділені увагою сучасних дослідників розвідки О. Лотоцького на економічну тематику. Тож, наукова новизна полягає у висвітленні фактів творчої біографії науковця, що отримували лише побіжне згадування у роботах сучасних істориків, і визначенні її значення для відтворення інтелектуальної біографії О. Лотоцького. Звичайно, економічна тематика не є провідною у творчому доробку науковця. Однак, зважаючи на ґрунтовну економічну самоосвіту, проведену науковцем, можна наголошувати на важливості цього аспекту діяльності Олександра Гнатівича. Опрацювання економічної тематики мало суттєвий вплив на формування світогляду діяча, його політичних позицій.

Ключові слова: О. Лотоцький, інтелектуальна біографія, публіцистичні нариси, Державний контроль, землеволодіння, кредитування.

ECONOMIC PROBLEMS AS A COMPONENT OF A. LOTOTSKY'S JOURNALISTIC ESSAYS

Mykhailenko Halyna Mykolaivna,
PhD in History, Senior Lecturer at the Department
of History, Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
Irida55@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754

The goal of the work. The article is devoted to covering economic topics as a significant part of O. Lototsky's journalistic research, which complements the intellectual biography of the figure. The historiography of the issue is represented by works devoted specifically to the development of an intellectual biography of Ukrainian figures. This article analyzes the materials of O. Lototsky, which were published in periodicals in the late XIX – early XX centuries. they characterize the issues of peasant and noble land use, problems of lending in the Russian Empire, and so on. Special attention is paid to Lototsky's historical research "the history of state control", dedicated to the 100th anniversary of State control in the Russian Empire. This theme originated in the creative heritage of O. Lototsky as a result of a new field of professional activity. In 1897, he served in the Kiev control chamber, and in 1900 he was transferred from Kiev to the state chamber in St. Petersburg. **Scientific novelty and research results.** O. Lototsky is better known as a church historian, an active supporter of the idea of proclaiming the autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church, a participant in political events in Ukraine during 1917-1920. In recent years, attention has been paid to XIX – to the early 20's of the twentieth century. However, they are somewhat deprived of the attention of modern researchers of O. Lototsky's intelligence on economic issues. Therefore, the scientific novelty consists in highlighting the facts of the creative biography of the scientist, which received only a cursory mention in the works of modern historians, and determining its significance for the reproduction of the intellectual biography of O. Lototsky. Of course, economic topics are not leading in the creative heritage of a scientist. However, given the thorough economic self-education conducted by the scientist, we can emphasize the importance of this aspect of Olexander Ignatievich's activity. The study of economic topics had a significant impact on the formation of the worldview of the figure, his political positions.

Key words: O. Lototsky, intellectual biography, journalistic essays, state control, land ownership, lending.

Вступ. Звернення сучасних науковців до інтелектуальної біографії надало широкий простір для презентації усіх векторів наукової, громадської, політичної та просто життєвої активності діячів минулого. У результаті, з одного боку, маємо багатогранну біографію в усіх переплетіннях людської долі, а з іншого – ніби наближаємо видатних діячів до широкого загалу читачів, адже демонструються їх різні уподобання / пошуки «себе» / реакції на життєві кризи тощо. Яскраво ці моменти простежуються при відтворенні інтелектуальної біографії істориків, які досить часто, окрім наукової, мають у своєму життєпису ще й багато сторінок громадської, політичної діяльності чи різноманітних дослідницьких активностей, як от: О. Лотоцький, В. Петров, Д. Гуменна (Михайленко, 2014; Andreyev, 2019; Сачко, 2018).

Спрямовуючи наукові пошуки у русло інтелектуальної біографії важливо помітити усі складові життєвих пошуків діяча, адже навіть короткострокові повноваження, обов'язки формували досвід особистості, визначали її світогляд.

Постать О. Лотоцького протягом останніх двох десятиліть стала добре відомою серед українських науковців: історик церкви і церковного права, активний діяч у середовищі української громади у Петербурзі, учасник політичних змагань на українських землях протягом 1917–1920 рр., організатор науково-освітньої діяльності українських емігрантів у Празі та Варшаві, учасник політичного життя українства в еміграції.

Формування загальної картини інтелектуального розвитку особистості вимагає аналізу усіх спрямувань, які створювали можливості для реалізації творчого/ професійного потенціалу. Тож, на тлі цих найбільш знакових активностей О. Лотоцького доцільно звернутися до ще однієї складової його діяльності – публіцистичної, а саме: наявності у творчому доробку науковця низки матеріалів, що присвячувалися питанням економічного розвитку Російської імперії.

Мета роботи: проаналізувати публіцистичні нариси О. Лотоцького на економічну тематику, які є суттєвою складовою при дослідженні інтелектуальної біографії українського діяча.

Виклад основного матеріалу. По завершенні Київської духовної академії О. Лотоцький з 1 червня 1897 р. опинився на службі у Київській контрольній палаті на посаді «счетного чиновника», а Постановою Керуючого Палатою від 12 вересня 1897 р. був призначений помічником ревізора (Російський державний історичний архів, спр. 2529). 1900 р. О. Лотоцький погодився на службове переміщення з Києва до Петербурга (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, спр. 38611).

Нова сфера діяльності визначила й один з напрямів публіцистичних розвідок О. Лотоцького. Починаючи з 1898 р. світ побачила низка оглядів економічного положення на українських землях, рецензій на статті з економічної тематики та власних публікацій, присвячених питанням селянського землеволодіння, кредитам, промисловим кризам. Завдяки набуттю нових знань в економічній сфері під час служби у Державному контролі діяч у цих розвідках висвітлював економічні питання професійно, а не лише з позиції українця, що вболіває за економічний розвиток своєї Батьківщини.

Перші публікації з'явилися ще 1898 р., під час служби у Києві. Це були невеличкі замітки, які були присвячені огляду народного господарства, спробам визначити причини неврожайів, роботі господарських спілок, економічним складовим роботи земств, діяльності Сільськогосподарської Ради у Петербурзі тощо (Лотоцький, 1898а; Лотоцький, 1898b; Лотоцький, 1899). З набуттям досвіду О. Лотоцький презентує ґрунтовні аналітичні статті, які присвячувалися економічним проблемам в Російській імперії початку ХХ ст. Зокрема, ці розвідки висвітлювали такі питання: особливості землеволодіння (Лотоцький, 1906а; Лотоцький, 1906b; Лотоцький, 1903а), перспективи та кризи промислового розвитку (Лотоцький, 1905а; Лотоцький, 1905b; Лотоцький, 1904а), діяльність банків, особливості акціонерної діяльності та кредитування (Лотоцький, 1903b: 4; Лотоцький, 1903c: 5; Лотоцький, 1902; Лотоцький, 1904b; Лотоцький, 1904c; Лотоцький, 1904d; Лотоцький, 1904e; Лотоцький, 1905c).

Одна з ключових тем, до яких звертався О. Лотоцький у своїх публіцистичних замітках – аграрне питання в Російській імперії. Головні завдання, яких діяч прагнув виконати, звертаючись до цієї проблематики у своїх матеріалах, це: акцентувати увагу якомога ширших кіл громадськості на селянські потреби на початку ХХ ст.; довести доцільність і корисність залучення практики країн Західної Європи у питаннях, що стосувалися урегулювання проблем сільськогосподарської сфери.

Матеріали О. Лотоцького насамперед розкривають аспекти селянського землеволодіння та умови запровадження селянського кредитування у державі. Констатуючи факт збільшення селянського землеволодіння протягом 1870–1900 рр., дослідник намагається визначити, наскільки дієвою була у цьому процесі робота Селянського Поземельного Банку, що був створений з метою активізувати купівлю селянами земельних наділів. На думку О. Лотоцького, означений Банк не виконав покладені на нього завдання: Банк не зміг розгорнути повноцінно свою діяльність; було встановлено дуже високі відсотки на кредити. Натомість – зросла кількість земельних спекуляцій у цей період, що призвело до підвищення цін на землю. Тож, діяч констатує, що із покладеними на нього завданнями Селянський Банк не впорався, а уряд також виявився неспроможним врегулювати аграрне питання (Лотоцький, 1906b).

На думку О. Лотоцького, діяльність уряду, спрямована на збереження дворянського землеволодіння, також була приречена на невдачу, адже зупинити процес перерозподілу землі, що розпочався в Російській імперії, уже було неможливо. Такий висновок підтверджується даними щодо продажу землі дворянами починаючи з 1860-х рр. у різних регіонах Росії та інформацією щодо діяльності Дворянського державного банку. Ці матеріали підтверджують думку про невідворотність економічних змін і для дворянства (Лотоцький, 1906а).

Серед варіантів вирішення аграрного питання найбільш дієвим дослідник вважав надання землеробських кредитів. Це спонукало О. Лотоцького ретельно слідкувати за заходами уряду у цій сфері. Головне побоювання, яке висловлював діяч, це те, що процес буде занадто бюрократизованим, що фактично закряє доступ селянам до кредитів. Розглядаючи питання

дрібних кредитів, О. Лотоцький звертав увагу на європейські приклади організації кредитної справи, зокрема – на діяльність товариств, які надавали кредити селянам та ремісникам в Німеччині, Італії, Австрії. Як вагомий фактор успішності функціонування кредитної справи у західноєвропейських державах відмічається раціональне державне законодавство (Лотоцький, 1904b). Аналіз умов отримання кредиту в Російській імперії, перспективності розвитку ощадних товариств, законопроектів стосовно діяльності кредитних установ, на жаль, не дає досліднику підстав щодо оптимістичних прогнозів у розвитку даної сфери на російських теренах (Лотоцький, 1904c; Лотоцький, 1904d; Лотоцький, 1904e).

Звертав увагу О. Лотоцький й на погляди інших діячів на проблеми, пов'язані з селянським питанням. Наприклад, він характеризував роботу А. Мануїлова «Поземельный вопрос в России» (Лотоцький, Мануїлов, 1905: 279). Також, подав відгук на публікацію Г. Євреїнова «Крестьянский вопрос в его современной постановке», в якому вмістив стислий огляд роботи та власний висновок щодо цієї замітки: публікація дає загальне уявлення про досліджувану тематику, однак через невеликий обсяг повідомляються лише основні факти, більшість питань детально не розкриті, а читач отримує уже готові висновки (Лотоцький, Євреїнов, 1905). Позитивно оцінює О. Лотоцький розвідку М. Толмачева «Крестьянский вопрос по взглядам земства и местных людей»: схвально відгукується як про матеріал, що подає автор, так і про висновки щодо необхідності продовження селянської реформи (Лотоцький, Толмачев; 1904). Окремо Олександр Гнатович звертає увагу на два випуски збірки «Очерки по крестьянскому вопросу». Головне його розчарування від цього видання – повна відсутність новизни, адже укладачі збірника повторювали матеріали, що вже друкувалися в інших виданнях. Єдиний позитивний момент – упорядкування, зібрання нарисів, заміток, що стосуються селянського питання (Лотоцький, 1905d).

Тривала і ґрунтовна самоосвіта в економічній сфері, відповідальність у роботі посприяли не лише появи

нових публікацій на економічну тематику, а й підвищенню О. Лотоцького по службі: він отримав посаду заступника генерал-контролера. У 1911 р. Державний контроль Російської імперії відзначав своє 100-річчя. Саме Олександр Гнатовичу було доручено написати історичний нарис до ювілею установи. О. Лотоцький навіть дещо розширив хронологічні рамки своєї історичної розвідки, адже прийшов до висновку, що установи з функціями, подібними до Державного контролю, почали функціонувати в Московській державі ще в другій половині XVII ст. Через цю обставину його розвідка «История государственного контроля» вміщує не лише матеріали, що висвітлюють діяльність установи починаючи з 1811 р., а й огляд початків становлення подібних органів на російських теренах (Центральний державний історичний архів України, спр. 103; Лотоцький, 1911).

Результати дослідження. Аналіз публіцистичних розвідок О. Лотоцького щодо питань, пов'язаних з економічним становищем Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., дає змогу виокремити головні аспекти, які отримували висвітлення у матеріалах діяча. Отже, провідними темами публіцистичних заміток О. Лотоцького в економічній сфері були: селянське та дворянське землеволодіння в останній третині XIX – на початку XX ст., діяльність банків, спрямована на кредитування населення для вирішення земельного питання, робота акціонерних товариств. Крім того, О. Лотоцький став автором історичного нариса щодо формування на російських теренах установ з функціями Державного контролю.

На завершення слід також відмітити, що висвітлення економічної тематики у творчій спадщині О. Лотоцького є важливою складовою інтелектуальної біографії науковця. Заглиблення у економічні нюанси розвитку Російської імперії було складовою того базису, на якому формувалося бачення О. Лотоцького щодо майбутнього українських земель, їх перспектив не лише політико-культурного характеру, а й економічного.

Література:

1. Andryeyev V. M. Viktor Petrov (1894–1969): the scythian issue in the scientific heritage of scientist. *Chronology in the timeline of historical knowledge* : collective monograph. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 1–21.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38611. Арк. 1-1зв.
3. Лотоцький А. Акционерные язвы. *Промышленный мир*. 1903b. № 20-21. С. 4.
4. Лотоцький А. Земельные перспективы дворянского сословия. *Свобода и культура*. 1906а. № 8. С. 544–559.
5. Лотоцький А. Земледельческий кредит. *Южные записки*. 1905с. № 14. С. 1–6.
6. Лотоцький А. Крестьянское землевладение и Крестьянский банк. *Свобода и культура*. 1906b. № 4. С. 266–280.
7. Лотоцький А. Мобилизация земли. *Промышленный мир*. 1903а. № 48. С. 9–10.
8. Лотоцький А. Народный кредит. I. Мелкий кредит за границей. *Южные записки*. 1904b. № 32. С. 1–8.
9. Лотоцький А. Народный кредит. IV. Вопрос о мелком кредите в «Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной промышленности». *Южные записки*. 1904е. № 38. С. 4–12.
10. Лотоцький А. Народный кредит. II. Мелкий кредит в России. *Южные записки*. 1904с. № 34. С. 1–8.
11. Лотоцький А. Народный кредит. III. Ссудо-сберегательные товарищества. *Южные записки*. 1904d. № 37. С. 1–8.
12. Лотоцький А. Очерки по крестьянскому вопросу. Вып. 1-2. *Журнал для всех*. 1905d. № 8. С. 519–520.
13. Лотоцький А. Промышленное учредительство. *Промышленный мир*. 1904а. С. 7.
14. Лотоцький А. Промышленные кризисы. *Промышленный мир*. 1905а. С. 3–4.
15. Лотоцький А. Система акционерного законодательства. *Промышленный мир*. 1902. № 4-45. С. 3–4.
16. Лотоцький А., Євреїнов Г.А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. *Образование*. 1905. № 1. С. 133–134.
17. Лотоцький А., Мануїлов А.А. Поземельный вопрос в России. *Журнал для всех*. 1905. № 9. С. 279.

18. Лотоцкий А., Толмачев М.С. Крестьянский вопрос по взглядам земства и местных людей. *Образование*. 1904. № 1. С. 146–152.
19. Лотоцкий А.И. История государственного контроля. 1911. С. I–XIV, 1-358.
20. Лотоцкий А. Государственный банк и народный кредит. *Промышленный мир*. 1903с. № 41. С. 5.
21. Лотоцкий А. Промышленные перспективы. *Промышленный мир*. 1905б. С. 3–4.
22. Михайленко Г. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.) : інтелектуальна біографія історика. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. 312 с.
23. О.Л. (криптонім О. Лотоцького). З Російської України. *Літературно-науковий вісник*. 1898б. № 2. С. 6–8.
24. О.Л. (криптонім О. Лотоцького). З Російської України. *Літературно-науковий вісник*. 1899. № 7. С. 6–8.
25. О.Л. (криптонім О. Лотоцького). З Російської України. *Літературно-науковий вісник*. 1898а. № 1. С. 3–8.
26. Російський державний історичний архів. Ф. 1349. Оп. 1 А-Р 1894–1917 гг. Спр. 2529. Арк. 84-85.
27. Сачко Д. Докія Гуменна : інтелектуальна біографія : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дрогобич. 2018. 224 с.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). Оп. 1. Спр. № 103.

References:

1. Andryeyev, V. M. (2019). Viktor Petrov (1894–1969): the scythian issue in the scientific heritage of scientist. *Chronology in the timeline of historical knowledge : collective monograph*. Lviv-Toruń : Liha-Pres, P. 1–21. [in English].
2. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [V. I. Vernadsky Manuscript Institute of the National Library of Ukraine]. F. III. Op. 1. Spr. 38611. Ark. 1-1zv. [in Ukrainian].
3. Lotockij, A. (1903b). Akcionernye yazvy [Stock ulcers]. *Promyshlennyj mir*, No. 20-21, p. 4. [in Russian].
4. Lotockij, A. (1906a). Zemelnye perspektivy dvoryanskogo sosloviya [Land perspectives of the nobility]. *Svoboda i kultura*, No. 8, pp. 544–559. [in Russian].
5. Lotockij, A. (1905c). Zemledelcheskij kredit [Agricultural loan]. *Yuzhnye zapiski*, No. 14, pp. 1–6. [in Russian].
6. Lotockij, A. (1906b). Krestyanskoe zemlevladienie i Krestyanskij bank [Peasant land tenure and the Peasant Bank]. *Svoboda i kultura*, No. 4, pp. 266–280. [in Russian].
7. Lotockij, A. (1903a). Mobilizaciya zemli [Land mobilization]. *Promyshlennyj mir*, No. 48, pp. 9–10. [in Russian].
8. Lotockij, A. (1904b). Narodnyj kredit. I. Melkij kredit zagranicej [People's loan. I. Small loan abroad]. *Yuzhnye zapiski*, No. 32, pp. 1–8. [in Russian].
9. Lotockij, A. (1904e). Narodnyj kredit. IV. Vopros o melkom kredite v «Osobom soveshanii o nuzhdah selskohozyajstvennoj promyshlennosti» [People's loan. IV. The question of small loans in the "Special meeting on the needs of the agricultural industry"]. *Yuzhnye zapiski*, No. 38, pp. 4–12. [in Russian].
10. Lotockij, A. (1904c). Narodnyj kredit. II. Melkij kredit v Rossii [People's loan. II. Small loan in Russia]. *Yuzhnye zapiski*, No. 34, pp. 1–8. [in Russian].
11. Lotockij, A. (1904d). Narodnyj kredit. III. Ssудо-sberegatelnye tovarishestva [People's loan. III. Savings and Loan Partnerships]. *Yuzhnye zapiski*, No. 37, pp. 1–8. [in Russian].
12. Lotockij, A. (1905d). Ocherki po krestyanskomu voprosu. [Essays on the peasant question]. Vyp. 1-2. *Zhurnal dlya vseh*, No. 8, pp. 519–520. [in Russian].
13. Lotockij, A. (1904a). Promyshlennoe uchreditelstvo [Industrial foundation]. *Promyshlennyj mir*, p. 7. [in Russian].
14. Lotockij, A. (1905a). Promyshlennye krizisy [Industrial crises]. *Promyshlennyj mir*, pp. 3–4. [in Russian].
15. Lotockij, A. (1902). Sistema akcionernogo zakonodatelstva [System of shareholder legislation]. *Promyshlennyj mir*, No. 4-45, pp. 3–4. [in Russian].
16. Lotockij, A., Evreinov, G.A. (1905). Krestyanskij vopros v ego sovremennoj postanovke [The peasant question in its modern form]. *Obrazovanie*, No. 1, pp. 133–134. [in Russian].
17. Lotockij, A., Manuilov, A.A. (1905). Pozemelnyj vopros v Rossii [Land issue in Russia]. *Zhurnal dlya vseh*, No. 9, p. 279. [in Russian].
18. Lotockij, A., Tolmachev, M.S. (1904). Krestyanskij vopros po vzglyadam zemstva i mestnyh lyudej [The peasant question according to the views of the zemstvo and local people]. *Obrazovanie*, No. 1, pp. 146–152. [in Russian].
19. Lotockij, A.I. (1911). Istoriya gosudarstvennogo kontrolya [History of state control]. S. I–HIV, 1 358. [in Russian].
20. Lotockij, A. (1903c). Gosudarstvennyj bank i narodnyj kredit [State Bank and People's Credit]. *Promyshlennyj mir*, No. 41, p. 5. [in Russian].
21. Lotockij, A. (1905b). Promyshlennye perspektivy [Industrial prospects]. *Promyshlennyj mir*, pp. 3–4. [in Russian].
22. Mykhailenko, H. (2014). Oleksandr Lototskyi (1870–1939 rr.) : intelektualna biohrafia i storyka [Alexander Lototsky (1870–1939): intellectual biography of the historian]. Kherson : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 312 p. [in Ukrainian].
23. O.L. (kryptonim O. Lototskoho). (1898b). Z Rosiiskoi Ukrainy [From Russian Ukraine]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, No. 2, pp. 6–8. [in Ukrainian].
24. O.L. (kryptonim O. Lototskoho). (1899). Z Rosiiskoi Ukrainy [From Russian Ukraine]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, No. 7, pp. 6–8. [in Ukrainian].

25. O.L. (kryptonim O. Lototskoho). (1898a). Z Rosiiskoi Ukrainy [From Russian Ukraine]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, No. 1, pp. 3–8. [in Ukrainian].
26. Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv [Russian State Historical Archive]. F. 1349. Op. 1 A-R 1894–1917 hh. Spr. 2529. Ark. 84-85. [in Ukrainian].
27. Sachko, D. (2018). Dokiia Humenna : intelektualna biohrafia : dys. ... kand. istor. nauk : 07.00.06 «Istoriografia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny» [Dokia Humenna: intellectual biography: dis. ... Cand. histories. Sciences: 07.00.06 "Historiography, source studies and special historical disciplines"]. Drohobych, 224 p. [in Ukrainian].
28. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 1225. Bumahy Lototskykh (1887–1916). Op. 1. Spr. № 103. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.06.2021
The article was received 24 June 2021

УДК 37.011.3-051:323.1](477.72-21 Херп)"1941/1942"(092)Войтович Ю.(045)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-33-7>

ВЧИТЕЛЬ-НАЦІОНАЛІСТ: ЮЛІАН ВОЙТОВИЧ У ХЕРСОНІ (1941–1942 РОКИ)

Щур Юрій Ігорович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету
zndcpp@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7480-4245

Мета роботи. Стаття присвячена постаті учасника Похідних груп ОУН-р Юліана Войтовича, а саме його діяльності на освітній ниві у Херсоні під час німецької окупації. В центрі уваги історія створення херсонської сільськогосподарської школи, де Юліан Войтович викладав історію та географію. Історіографія проблеми охоплює роботи, в яких висвітлюється питання діяльності ОУН на Півдні України, зокрема Лева Шанковського та Євгена Горбурова й Миколи Шитюка. Джерелами дослідження стали мемуари учасників похідних груп ОУН та слідчі й оперативні справи радянських органів державної безпеки щодо діяльності ОУН у Херсоні.

Результати та наукова новизна дослідження. З'ясовано, що освітянський напрямок був одним з провідних в діяльності ОУН у Херсоні під час німецької окупації. Важливе місце в освітньому процесі українські націоналісти відводили викладанню історії України, оскільки саме цей предмет, разом з географією, формував світогляд учнів. На переконання членів ОУН саме школа формувала майбутніх будівничих Української Держави. Юліан Войтович, який мав закінчену вищу богословську освіту, якраз був викладачем історії та географії, брав участь у складенні програм з курсу історії України для шкіл Херсона. В умовах кризи освітянської галузі, спричиненої політикою нацистської окупаційної влади, значний інтерес для членів ОУН представляли спеціальні (професійні) освітні заклади, зокрема – сільськогосподарська школа. Окупаційна влада мала свій інтерес у відкритті подібних шкіл, які мали готувати фахівців середньої ланки («обслуговуючого персоналу»). Члени ОУН вбачали у подібних школах можливість для української молоді отримати освіту, а також залучення нових кадрів для боротьби за незалежність України. Через свою діяльність у націоналістичному підпіллі, реалізації настанов організаційних провідників щодо розвитку української освіти, Юліан Войтович зазнав репресій нацистських спецслужб, пройшовши шлях від табору «Водокачка» до Бухенвальду, Дори й Берген-Бельзен.

Ключові слова: нацистські репресії, Організація українських націоналістів, Похідні групи ОУН, Сільськогосподарська школа, Херсон.

THE NATIONALIST TEACHER: YULIAN WOJTOWYCH IN KHERSON (1941–1942)

Shchur Yurii Ihorovych,
PhD in History,
Assistant Professor at the Department of Contemporary
History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University
zndcpp@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7480-4245

The purpose of the work. The article is about the personality of a OUN(r) March Groups member Yulian Wojtowych and his work in the field of education in Kherson during the German occupation in particular. The attention is focused on the history of founding an agricultural school where Yulian Wojtowych taught history and geography. The historiography of the issue embraces works which cover the topic of OUN activities at the South of Ukraine, particularly that of Lev Shankovsky and Yevgen Gorburov, and Mykola Shytiuk. OUN March Groups members' memoirs and Soviet State Security agencies' investigatory files, as well as operative ones, about OUN activities in Kherson became sources for this research.

Results and scientific novelty of the research. It was found out, that educational line was one of the primary ones in the OUN activity in Kherson during the German occupation. Ukrainian nationalists paid special attention to teaching the history of Ukraine in the learning process because this very subject together with geography formed the students' outlook. As OUN members believed, it was the school which shaped future architects of the Ukrainian State. Yulian Wojtowych who had had complete theological education was actually a teacher of history and geography, participated in composing the history of Ukraine curricula for Kherson schools. In the crisis situation in education sphere caused by the policy of the Nazi occupational authorities, special (professional) educational institutions, namely agricultural school, were for OUN members of particular interest.

The occupational authorities had their own interest in opening such schools which would train mid-level professionals ("help staff"). OUN members considered them as opportunities for Ukrainian youth to obtain education and for themselves to recruit new staff for the struggle for independence of Ukraine. Due to his nationalist underground activities and realization of the organisation leaders' instructions on the Ukrainian education development, Yulian Wojtowych suffered repressions from the Nazi secret services and had to undergo the "Vodokachka" camp, Buchenwald, Dora and Bergen-Belsen.

Key words: Nazi repressions, Organisation of Ukrainian Nationalists, OUN March Groups, Agricultural School, Kherson.

Вступ. Історія діяльності ОУН на території південноукраїнських областей не перебуває на маргінесі наукових досліджень. Останніми роками спостерігається поява значної маси фахових публікацій та монографій, автори яких спираються на розсекречені документи радянських органів державної безпеки. Такі явища стали нормою після «архівної революції» як повноцінної складової процесів декомунізації. Крім того, спостерігається й поживлення краєзнавчого руху, який вже не зосереджується виключно на тематиці «подвигу», але й охоплює значно ширші проблеми історії краю ХХ ст. Важливим досягненням є також залучення персонального досвіду українського націоналістичного руху, коли історія боротьби за незалежність України у південних регіонах досліджується через призму життя конкретної людини, її переживання та світосприйняття. Пропоноване дослідження якраз і покликане висвітлити окремі напрямки діяльності ОУН у Херсоні під час німецької окупації через життя колишнього студента Греко-Католицької Богословської Академії Юліана Войтовича.

Перші згадки про діяльність націоналістичного підпілля на території міста Херсон та сучасної Херсонської області з'явилися невдовзі після закінчення німецько-радянської війни в середовищі української політичної еміграції. Варті уваги спогади керівника рою А1 Південної похідної групи ОУН-р Миколи Сидора-Чарторийського, який описав перші тижні перебування на Центральній та Південній Україні у книзі «Від Сяну по Крим» (Нью Йорк, 1951). Цінність саме цих спогадів полягає у тому, що рій А1 мав забезпечити діяльність ОУН саме на Херсонщині та в Криму. Очевидно, щоб не наражати на небезпеку ще живих друзів по боротьбі, а також їхні родини, автор спогадів у книзі майже не подав справжніх прізвищ (Чарторийський, 1951).

Спроба наукового осмислення феномену українського націоналістичного руху на території сучасної Херсонської (на той час – частин Миколаївської та Запорізької) області під час німецько-радянської війни була здійснена дослідником із середовища ОУН Левом Шанковським у спеціальному дослідженні «Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.» (Шанковський, 1958). Специфіка джерельної бази, якої користувався автор, вплинула на деякі фактологічні помилки та неточності в описі діяльності підпілля.

Одними з першими в умовах вже незалежної України звернули увагу на проблему діяльності ОУН на Півдні України Євген Горбуров та Микола Шитюк. Їхнє дослідження «Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації» було підготовлене в рамках роботи Робочої групи, утвореною Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН і УПА (Горбуров, Шитюк, 2003).

Комплексні дослідження історії українського націоналістичного руху на Півдні України загалом та на Херсонщині зокрема, за великим рахунком, були б неможливі без залучення документів радянських органів державної безпеки, представлених, зокрема, архівними кримінальними справами, що формувалися в процесі накопичення документів, інколи – протягом кількох

десятиріч. Спочатку формувалася слідча справа (попереднє слідство), потім вона ставала судово-слідчою (після передавання до судових органів), а статусу архівної набувала після винесення вироку й передавання на зберігання в архів відповідного органу держбезпеки. Найважливіша для дослідника інформація міститься у матеріалах слідства, оскільки тут представлені протоколи допитів заарештованих, свідків та витяги з протоколів допитів членів або симпатиків ОУН, які проходили по інших справах, протоколи очних ставок тощо.

Ще одним важливим джерелом з історії націоналістичного руху на Херсонщині є оперативні матеріали радянських органів державної безпеки. Останні мали право збирати інформацію за допомогою «оперативних можливостей», що включали у себе: відомості, отримані від інформаторів, агентів, секретних співробітників шляхом таємного спостереження за людьми й виявлення необхідних даних тощо. Попри значне інформативне наповнення таких матеріалів, на дослідника чатує небезпека зіткнення із суб'єктивністю та перебільшеннями автора (авторів) того чи іншого донесення.

Періодичній пресі по праву належить важливе місце в загальному комплексі історичних джерел. У газетах та журналах міститься багато фактичного матеріалу, оглядів, політичних статей на злободенні теми, листів з місць тощо. Для характеристики суспільно-політичного та освітнього життя в Херсоні під час нацистської окупації та тих змін, які відбувалися тут в умовах діяльності ОУН, варто залучати періодичну пресу, яка, хоч і була офіційним німецької окупаційної влади, але не залишалася поза увагою оунівців. В конкретному випадку мова йде про газету «Голос Дніпра», яка була створена за участі членів ОУН, які й очолювали редакцію до того часу, як були репресовані нацистськими спецслужбами.

Мета роботи: дослідити освітній напрямок в діяльності ОУН у Херсоні під час німецької окупації через життя уродженця Лемківщини, учасника Південної похідної групи, оунівця Юліана Войтовича.

Виклад основного матеріалу. Юліан Теофіл Войтович народився 10 червня 1916 р. у лемківському селі Лабова на Закерзонні (тепер – у Малопольському воєводстві, Новосондецькому повіті, гміні Лабова). З 10-річного віку він почав відвідувати Рідну школу в Яворові, а потім навчався у Перемишльській гімназії. У 1937 році вступив до Греко-Католицької Богословської Академії, ректором якої був о. Йосиф Сліпий. Після того, як з приходом радянських військ до Львова у 1939-му Академію було закрито, Ю. Войтович повернувся до рідного села (Шур, 2018).

З вибухом німецько-радянської війни Ю. Войтович став одним із учасників Похідних груп ОУН-р й вирушив на Південь України для створення мережі осередків націоналістичного підпілля, «підсилити невеликими лемківськими силами велику національну революцію». Групу, в якій він вирушив з Лемківщини очолював Ярослав Дзиндра (відомий як «Мстислав З. Чубай») (Чубай, 1952: 9).

Під час перегрупування складових частин Південної похідної групи Ю. Войтович був долучений до рою А1, який очолював М. Сидор (Чарторийський) (Архів Центру досліджень визвольного руху, арк. 1). Не зважаючи на те, що автор не називав справжніх прізвищ учасників своєї групи, за описовими даними,

можемо стверджувати, що згадуваним ним «богослов з Лемківщини, Окулярник», на ім'я Володимир, це саме Ю. Войтович (Чарторийський, 1951).

У Чаплинці оунівці з рою А1 були заарештовані Зондеркомандо й після певних «блукань» під конвоем доставлені до Асканії Нової, де після нетривалого допиту приречені до розстрілу. Однак, через низку обставин, страту було скасовано, а членам похідної групи наказано повернутися до Західної України, що було досить поширеною практикою у перші тижні війни (Чарторийський, 1951).

Подальша доля Ю. Войтовича (до потрапляння в Херсон), як й інших учасників рою А1 достеменно невідома. У одній з перших праць, присвячених діяльності ОУН-р на Наддніпрянщині за авторством Лева Шанковського, зазначалося, що Ю. Войтович потрапив до тієї групи підпільників, яку на Миколаївщині знищило Зондеркомандо СС: «арештовано тут Мацілінського, Ю. Войтовича, брата й сестру Лехітських, в Херсоні Цицу («Конрада»), що пропали без вістки, мабуть були розстріляні, або повішені німцями» (Шанковський, 1958: 141). З цієї книги інформацію підхопили інші автори й вона потрапила до різних досліджень з історії націоналістичного руху на Півдні України.

Тим часом, Ю. Войтович уникнув перших нацистських репресій проти українських націоналістів осені 1941 р. й продовжив діяльність у підпіллі ОУН Херсона під псевдонімом Ярослав Степовий. Під цим прізвиськом він був відомий у Херсоні і запам'ятовся, перш за все як працівник сфери освіти, вчитель історії України. Зокрема, був причетним до організації роботи сільськогосподарської школи. Цей заклад освіти було створено у січні 1942 р. під керівництвом колишнього політв'язня радянських таборів оунівця Івана Журби, з яким у Ю. Войтовича склалися досить дружні відносини. Було бажання організувати освітній процес у приміщеннях сільськогосподарського інституту, однак у новій будівлі розміщувався німецькій військових госпіталь, а у старому корпусі – німецька військова частина. Через це під навчальний корпус сільськогосподарської школи та гуртожиток студентів було відведено будинок колишнього священика на Сухарному селищі (тепер – частина Корабельного району м. Херсон). Потім, у вересні 1942 року, школа таки переїхала до приміщення сільськогосподарського інституту, але невдовзі була переміщена до школи № 21, де й відбувалися заняття до самого її закриття влітку 1943 року (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 50–51).

1 січня 1942 року у газеті «Голос Дніпра» було опубліковано об'яву про відкриття Херсонської сільськогосподарської середньої школи, яка мала готувати агрономів. Передбачався 4-річний термін навчання. Заняття мали розпочатися 10 січня того ж року. Для вступу необхідно було мати завершенні 7 років навчання початкової школи. Студенти колишнього сільгоспінституту зараховувалися одразу ж на старші курси. Навчання було платним – 600 карбованців на рік. У об'яві також зазначалася офіційна адреса школи: м. Херсон, Казенний Сад (Херсонська міська управа, 1942).

За два тижні з'явилося нове оголошення, більш конкретне. Перш за все, початок навчання переносився на

20 січня (Бабенко, 1942)¹. Плату за навчання пропонувалося вносити двома частинами: одразу – 300 карбованців й таку ж суму – 1 квітня 1942 року. Також цього разу було конкретизовано, що штат сільськогосподарської школи було укомплектовано частково за рахунок доцентів та професорів сільськогосподарського інституту, а також працівників дослідної станції. Студентів забезпечували гуртожитком у якому надавалося ліжко та матрац (все інше – своє), а також встановленим для населення Херсона пайком (Директор Херсонської С.-Г. школи, 1942). За свідченнями Івана Журби, під час відкриття школи вдалося набрати 100-120 студентів, а на наступний рік заяв було подано ще більше (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 51).

Історію України та географію у сільськогосподарській школі викладав «Ярослав Степовий». За запитання слідчого МДБ у 1950-му р. І. Журба розповів, що «Степовий мені говорив, що він до 1940 року проживав на Західній Україні, а потім переїхав до Криму, де жив до німецької окупації. Коли Крим було окуповано німцями, то нібито німці його заарештували, але потім звільнили й він прибув до Херсона». Та сам І. Журба вважав цю історію вигадкою «Степового», бо останній прибув до міста разом із членами ОУН Мирославом Грицаєм та Федором Вдовиченком й усі вони походили з Західної України (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 55). Ще одну «версію» довоєнного життя Ю. Войтовича («Ярослава Степового») слідству розповіла вчителька історії Марія Гаркуша, яка оперувала інформацією про його довоєнне навчання у Львівському університеті. Крім того, «Степовий, палкий націоналіст, який неодноразово бував у мене на квартирі й у бесідах зі мною розказував, що до війни був заарештований органами радянської влади й перебував у в'язниці міста Херсон» (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 133).

На сьогоднішній день ще не встановлено чим займався Юліан Войтович у Херсоні до того, як почав працювати у сільськогосподарській школі. Та навіть ті дані, які нам доступні, дозволяють стверджувати, що він був задіяний саме у сфері освіти. У першій половині жовтня 1941 р. відділ освіти Херсонської міської управи провів у Малому театрі конференцію вчителів міста й навколишніх сіл. Головна мета конференції полягала у налагодженні роботи освітньої сфери відповідно до нових реалій життя в умовах німецької окупації. У перший день роботи конференції доповідачами були представники міської управи та відділу народної освіти. Наступного дня вчителі працювали в тематичних секціях, зокрема історичну секцію очолювала вчителька М. Гаркуша. Під час спільної роботи вчителів історії розроблялися навчальні плани, а також зачитувалися окремі теми з історії України. Основний наголос тоді було зроблено на період Київської Русі. М. Гаркуша прочитала лекції про її заснування та період князівства Ярослава Мудрого. Інші теми з цього періоду історії висвітлював у своїх лекціях «Ярослав Степовий».

¹ Все ж, виходячи з наступних публікації стає відомо, що школа протягом січня лише комплектувалася. Зокрема, завідувачий педагогічною частиною школи Бабенко 31 грудня писав, що навчання у школі триватиме з 1 лютого до 31 грудня.

Зауважимо також, що під час роботи історичної секції були надані рекомендації відносно підручників для шкіл й це були книги з історії України авторства Коваленка, Миколи Аркаса та Михайла Грушевського (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 128–129).

Під час рерадянзації Херсона, органам держбезпеки вдалося дізнатися про створення оунівцями у другій половині 1942 р. в сільськогосподарській школі молодіжного осередку ОУН на чолі з Ростиславом Шевченком (Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 1973). Завербований у 1952 р. під агентурним псевдонімом «Павленко» колишній учень школи й учасник організації Микола Ломакін свідчив, що керівництво організацією здійснювало двоє учнів: згаданий Шевченко та Юрій Вороненко, сестра якого була дружиною одного з керівників херсонської ОУН Федора Вдовиченка. Окрім зв'язків безпосередньо з членам ОУН Херсона, молоді націоналісти через зв'язкових Павла Соболєнка, Григорія Біду (Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 2360) та Леоніда Николаєва також підтримували зв'язки з оунівцями Николаєва та Одеси, зокрема отримували звітти різноманітну літературу (Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 2151). Не виключено, що до появи цієї молодіжної організації ОУН був причетний і вчитель школи Ю. Войтович.

Наприкінці літа – на початку осені 1942 р. Ю. Войтович захворів на черевний тиф. Саме на цей час припадає розгортання репресій нацистських спецслужб проти ОУН у Херсоні. Перебування вчителя «Степового» у лікарні не вберегло його від арешту, який відбувся 19 листопада того ж року. Сам Юліан через багато років згадував, що коли його забирало гестапо, він був абсолютно безсилий й інші пацієнти були змушені виносити його з лікарні на ковдрі.

Після арешту, до сільськогосподарської школи надійшов запит від німців, які потребували його характеристики, зокрема чи проводив він націоналістичну діяльність у школі. Іван Журба на допиті у 1950 році свідчив, що вчителі підготували колективну позитивну характеристику, із запереченням будь-яких фактів проведення націоналістичної діяльності вчителем «Степовим» (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 56). Можливо, це

зіграло свою роль у подальшій долі Ю. Войтовича під час слідства гестапо, зокрема його виживанню.

Дослідники Євген Горбуров та Микола Шитюк, аналізуючи діяльність ОУН у Херсоні у 1942 році, називали три етапи репресій нацистських спецслужб проти українських націоналістів: середина січня, 12 серпня та листопад (Горбуров, Шитюк, 2003: 42). Ю. Войтович («Ярослав Степовий») потрапив якраз до третьої хвилі.

Після арешту Ю. Войтовича відправили до Табору цивільного населення СД на станції Грейгово Миколаївського району (інші назви табору – «Водопій» та «Водокачка»). У Грейгівському таборі Войтович пробув з 25 грудня 1942 по 8 червня 1943 р., потім – відправлений до Бухенвальду (прибув 8 серпня), таборний номер ув'язненого 25363. Потім – Дора Міттельбау (з 27 жовтня 1943 р.), звідти вивезений до Берген-Бельзен (перебував тут з 4 по 18 квітня 1945 р.). Разом з кількома колишніми в'язнями втік з табору після зайняття території американськими військами (Щур, 2018).

Результати дослідження. З'ясовано, що освітянський напрямок був одним з провідних в діяльності ОУН у Херсоні під час німецької окупації. Важливе місце відводилося викладанню історії України, оскільки саме цей предмет, разом з географією, формував світогляд учнів – майбутніх будівничих Української Держави. Юліан Войтович якраз був викладачем історії та географії, брав участь у складенні програм з курсу історії України для шкіл Херсона. В умовах кризи освітянської галузі, спричиненої політикою нацистської окупаційної влади, значний інтерес для членів ОУН представляли спеціальні (професійні) освітні заклади, зокрема – сільськогосподарська школа. Окупаційна влада мала свій інтерес у відкритті подібних шкіл, які мали готувати фахівців середньої ланки («обслуговуючого персоналу»). Члени ОУН вбачали у подібних школах можливість для української молоді отримати освіту, а також залучення нових кадрів для боротьби за незалежність України. Через свою діяльність у націоналістичному підпіллі, реалізації настанов організаційних провідників щодо розвитку української освіти, Юліан Войтович зазнав репресій нацистських спецслужб, пройшовши шлях від табору «Водокачка» до Бухенвальду, Дори й Берген-Бельзен.

Література:

1. Архів Центру досліджень визвольного руху, м. Львів. Колекція документів ЗЧ ОУН, м. Нью Йорк. О.з. 005.
2. Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, спр. 9226фс, арк. 50-51.
3. Бабенко. Сільськогосподарча школа. *Голос Дніпра*. 1942. 31 січня.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2, оп. 1, спр. 1973.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2, оп. 1, спр. 2151.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2, оп. 1, спр. 2360.
7. Горбуров Є., Шитюк М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003.
8. Директор Херсонської С.-Г. школи. Оголошення. *Голос Дніпра*. 1942. 13 січня.
9. Херсонська міська управа. Об'ява. *Голос Дніпра*. 1942. 1 січня.
10. Чарторійський – С[идор] М. Від Сяну по Крим: Спомини учасника III похідної групи Південь. Нью Йорк : Howerla, 1951.
11. Чубай М. З. Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне море. Із записника ройового. Мюнхен : Сісего, 1952.
12. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. Мюнхен : Український самостійник, 1958.
13. Щур Ю. Юліан Войтович («Володимир Окулярник», «Ярослав Степовий»). *Шлях перемоги*. 2018. № 16. 18 квітня.

References:

1. Arkhiv Tsentru doslidzhen vyzvolnoho rukhu, m. Lviv. Kolektsiia dokumentiv ZCh OUN, m. Niu York [Archive of the Center for Liberation Movement Studies, Lviv. Collection of documents of the OUN Central Committee, New York]. O.z. 005. [in Ukrainian].
2. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy Khersonskoi oblasti [Archival subdivision of the Security Service of Ukraine of Kherson region]. spr. 9226fs, ark. 50-51. [in Ukrainian].
3. Babenko. (1942). Silskohospodarcha shkola [Agricultural school]. *Holos Dnipra*, 31 sichnia. [in Ukrainian].
4. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2, op. 1, spr. 1973. [in Ukrainian].
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2, op. 1, spr. 2151. [in Ukrainian].
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2, op. 1, spr. 2360. [in Ukrainian].
7. Horburov, Ye., Shytiuk, M. (2003). Suspilno-politychna ta boiova diialnist natsionalistychnoho pidpillia Pivdnia Ukrainy v roky nimetsko-rumunskoi okupatsii [Socio-political and military activities of the nationalist underground of southern Ukraine during the German-Romanian occupation]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Dyrektor Khersonskoi S.-H. shkoly. (1942). Oholoshennia [Advertisement]. *Holos Dnipra*, 13 sichnia. [in Ukrainian].
9. Khersonska miska uprava. (1942). Obiava [Advertisement]. *Holos Dnipra*, 1 sichnia. [in Ukrainian].
10. Chartoryiskyi, – S[ydor] M. (1951). Vid Sianu po Krym: Spomyny uchasyka III pokhidnoi hrupy Pivden [From Xiang to the Crimea: Memoirs of a participant of the III marching group South]. Niu York : Howerla. [in Ukrainian].
11. Chubai, M. Z. (1952). Reid orhanizatoriv OUN vid Popradu po Chorone more. Iz zapysnyka roiovoho [Raid of OUN organizers from Poprad to the Black Sea. From the swarm notebook]. Miunkhen : Cicero. [in Ukrainian].
12. Shankovskiy, L. (1958). Pokhidni hrupy OUN: prychnyky do istorii pokhidnykh hrup OUN na tsentralnykh i skhidnykh zemliakh Ukrainy v 1941–1943 rr. [OUN derivative groups: reasons for the history of OUN derivative groups in the central and eastern lands of Ukraine in 1941–1943]. Miunkhen : Ukrainskyi samostiinyk. [in Ukrainian].
13. Shchur, Yu. (2018). Yulian Voitovych («Volodymyr Okuliarnyk», «Iaroslav Stepovyi») [Yulian Voitovych (Volodymyr Okulyarnyk, Yaroslav Stepovy)]. *Shliakh peremohy*, No. 16, 18 kvitnia. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.06.2021
The article was received 12 June 2021

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXIII

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 4,88. Замов. № 0821/277. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39-95-80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.